

ISSN 0027-8084

УДК 808.61./62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

LI/1

БЕОГРАД

2020

НАШ ЈЕЗИК

ЛІ СВ. 1

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

др Рајна ДРАГИЋЕВИЋ, др Јелена ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ,
др Весна ЛОМПАР, др Драгана МРШЕВИЋ РАДОВИЋ,
др Марина НИКОЛИЋ, др Мирослав НИКОЛИЋ,
др Ђорђе ОТАШЕВИЋ, др Милица РАДОВИЋ ТЕШИЋ,
др Стана РИСТИЋ, др Марина СПАСОЈЕВИЋ,
др Срето ТАНАСИЋ

Уредник
др СРЕТО ТАНАСИЋ

Секретар
др Марина Спасојевић

Рецензенти
др Рајна Драгићевић, др Весна Ломпар,
др Марина Спасојевић, др Срето Танасић

Према мишљењу Министарства за науку, технологију и развој Републике Србије
бр. 413-00-1715/2001-01 ова публикација је од посебног интереса за науку.

НАШ ЈЕЗИК, часопис за српски књижевни језик, покренуло је 1932. г. Лингвистичко друштво у Београду, на челу са Александром Белићем, који је уредио седам књига предратне серије, као и девет књига и први двоброј десете књиге у новој, послератној серији часописа. Од 1960. до 1975. г. (књ. X/3–XXI/1–2) уредник часописа био је Михаило Стевановић, а у периоду од 1975. до 1996. г. (књ. XXI/3–XXX) Митар Пешикан. Часопис је од 1996. до 2005. г. (књ. XXXI–XXXVI) уређивао Мирослав Николић.

Наш језик излази у две годишње свеске, које чине једну књигу. Издаје га и прима рукописе Институт за српски језик САНУ, Кнез Михаилова 36, ел. пошта: isj@isj.sanu.ac.rs, nasjezikisjsanu@gmail.com.

Штампа: Службени гласник, Београд

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

81

НАШ језик / уредник Срето Танасић. – Год. 1, бр. 1 (1932/1933) – год. 8, бр. 1 (1941); н. с. књ. 1, св. 1/2 (1949/1950)–. – Београд: Институт за српски језик САНУ, 1933–1941; 1949– (Београд : Службени гласник). – 23 cm

Полугодишње
ISSN 0027-8084 = Наш језик
COBISS.SR-ID 615951

НАШ ЈЕЗИК

Књига LI

Св. 1 (2020)

САДРЖАЈ

Ч л а н ц и

Кратак увод у синтаксу глагола српског језика (СРЕТО З. ТАНАСИЋ)	1–42
Питање форме лексеме <i>йрвенац</i> : лексикографски аспект (БОЈАНА Д. ТОДИЋ САНКОВИЋ)	43–57
Презент и трпни придев глагола <i>надуји</i> (<i>се</i>) (СТЕФАН М. СТЕПАНОВИЋ)	59–74
О дативној енклитици расплинуте референцијалности у савременом српском језику (АЛЕКСАНДРА С. ЈОВАНОВИЋ)	75–92

П р и к а з и

Срето З. Танасић, <i>Из синџаксе и семантике српског језика</i> (ЈЕЛЕНА М. ПАВЛОВИЋ ЈОВАНОВИЋ)	93–99
---	-------

О д л у к е О д б о р а з а с т а н д а р д и з а ц и ј у с р п с к о г ј е з и к а

Холандија или Низоземска	101–102
Шта је (актуелни) <i>молебан</i> и служе ли се ових дана <i>молебни</i> или <i>молебани</i>	103–105

I n m e m o r i a m

Проф. др Живојин Станојчић (1930 – 3. 8. 2019) (СРЕТО З. ТАНАСИЋ)	107–110
--	---------

Оригинални научни рад
Примљено 1. септембра 2020. г.
Прихваћено 28. септембра 2020. г.

СРЕТО З. ТАНАСИЋ*
(Институт за српски језик САНУ, Београд
АНУРС, Бања Лука)

КРАТАК УВОД У СИНТАКСУ ГЛАГОЛА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Српски језик спада у словенске језике који се одликује разуђеним системом глаголских облика; он чува готово све глаголске облике које је понио из прасловенског времена. Зато није чудо што се кроз цио XX вијек синтакса глагола јавља у врху интересовања српских синтаксичара. То је постала посебно занимљива тема откад је Александар Белић изашао са својим приступом синтакси глагола – обзнањивањем теорије синтаксичког индикатива и релатива. Сва даља проучавања употребе глаголских облика у српско(хрватско)м језику у XX вијеку одвијала су се у знаку ове терције. У раду је детаљно представљен домет те теорије, указано је на главна питања око којих су се у тумачењу и примјени те теорије водили спорови у српској науци, као и на отворена питања и разлоге због којих су она иза тих спорова остала. Крајем XX вијека започиње нова епоха у проучавању употребе глаголских облика у српском језику. Ту етапу карактеришу двије значајне новине. Прво, пошто се при временском транспоновању глаголских облика радња не оријентише према моменту говора, такве радње се и не могу тумачити у кључу теорије синтаксичког индикатива и релатива. Друго, увођење категорије мноштва радњи, разликовање референцијалних и неререференцијалних радњи омогућује потпуније и непротивречно сагледавање употребе глаголских облика на сва три временска плана. Увођење ових новина ослободило је теорију индикатива и релатива оних оптерећења која су онемогућавала њену доследну примјену. Будући да је опозиција јединичност / мноштво радњи и ситуација интерпретативна категорија, указано је и како се остварује разликовање референцијално и неререференцијално конципованих радњи системом у основи истих глаголских облика. У раду се говори и о другим датостима битним при изучавању синтаксе глаголских облика.

Кључне ријечи и изрази: српски језик, синтакса глагола, индикатив – релатив, мноштво радњи, референцијалност / неререференцијалност, глаголски вид, глаголски начин, глаголски облици.

* sretotanasic@yahoo.com

Српски језик иде у оне словенске језике који се одликују тиме што су сачували разуђен глаголски систем. Он, наиме, чува готово све глаголске облике које је понио из прасловенског времена. Зато су и правила по којима функционише овај систем у језику комплексна. Глаголски облици у српском језику, као и у другим словенским језицима, могу се подијелити у двије групе. На једној страни су лични, а на другој безлични глаголски облици. Најзначајнија разлика између личних и безличних глаголских облика састоји се у томе што први могу да образују предикат у реченици, док је другима (инфинитив, глаголски придјеви и глаголски прилози) та могућност досљедно ускраћена. На овој неидентичној им својствениости заснива се и функција личних и безличних глаголских облика у реченици. Лични глаголски облици обавезни су конституенти реченице у њеном стандардном лику. Они, или сами или у конструкцији са другим ријечима, образују предикатску синтаксичку јединицу. С погледом на одређене семантичко-синтаксичке критеријуме разврставају се на временске и модалне личне глаголске форме.

Образујући реченични предикат, временски глаголски облици (а, под одређеним контекстуалним условима, и модални) служе као примарно средство за темпоралну детерминацију саме предикације. Смисао темпоралне детерминације глаголским обликом састоји се у смјештању предикације у одређени временски простор. То се чини тако што се глаголским обликом у предикату исказује радња временски одређена према некој тачки у времену. С обзиром на то како се врши временско одмјеравање радње говоримо о врсти временске детерминације глаголским облицима.

У нашој домаћој стручној литератури посвећеној синтакси глаголских облика најчешће се говори о два вида темпоралне детерминације помоћу глаголских облика, што је углавном прихваћено и у другим славистичким срединама. Говори се, наиме, о индикативној и релативној детерминацији. Практично, проучавање синтаксе глаголских облика у српском језику кроз XX вијек протекло је у знаку теорије синтаксичког индикатива и релатива.

Индикатив у најширем значењу улази у категорију модалности односно начина као систем глаголских облика којим се исказује однос говорног лица према оном што је глаголским обликом означено као реално у времену и супротставља се императиву и потенцијалу (Пипер–Клајн 2017: 180). Индикатив означава глаголску радњу као реалну у садашњости, прошлости или будућности.

У српској науци о овој категорији говори се у складу са теоријом коју је осмислио Александар Белић у раду О синтаксичком индикативу и „релативу“ (Белић 1928).¹ Радње које се исказују глаголским облицима према критеријуму њиховог односа према *моменту говора* припадају синтаксичком индикативу или синтаксичком релативу. Ако се радња директно оријентише према моменту говора, с тачке гледишта говорника, припада синтаксичком индикативу. „Све друго, т. ј. све оно што није овако, наводи се у извесном односу према другој радњи у прошлости или будућности, и, према томе, наводи се у синтаксичком ’релативу’“ (Белић 1928: 52; Белић 2000: 297). И модални облици и модалне радње исказане модалним глаголима, а такође и понављане радње, и оне у народним пословицама, исказане било којим глаголским обликом, припадају синтаксичком релативу (Белић 1928/2000: 297–298). Сви глаголски облици, временски и модални, у приповиједању припадају синтаксичком релативу (Белић 1928/2000: 294–295). На крају, Белић каже да оваква категоризација вриједи за све словенске и несловенске језике, а посебна су средства њиховог исказивања. У овом раду Белић је дао теорију синтаксичког индикатива и релатива без опширнијег опримјеравања. Детаљније ју је приказао у чланку О употреби времена у српскохрватском језику, објављеном у *Јужнословенском филологу* 1927. године поводом обимне студије Аугуста Мусића о употреби времена у српскохрватском језику у *Гласу СКА СХХИ, СХХИИ и СХХВИ* (1926 и 1927).² У том раду Белић, уз изношење по њему слабих страна Мусићеве студије, детаљније обрађује своју теорију на примјерима појединих глаголских облика. Ту он Мусићеве термине *разговор* и *приповиједање* преводи у своје термине *индикатив* и *релатив* (Белић 1927/2000: 302), коментарише углавном Мусићеве примјере и даје им мјесто у својим категоријама индикатива и релатива. У раду се задржао на појединим глаголским облицима. Као облик склон синтаксичком релативу издвојио је имперфекат: „Баш тај факат што имперфекат значи истицање трајања глаголске радње и у

¹ О категоријама индикатива и релатива у проучавању глаголских облика говорило се и у европској лингвистичкој науци – Бругман, Штал и др., о чему нас обавјештавају и Белић (1998: 230 нпр.) и М. Стевановић (1957–1958: 23). И прије Александра Белића ови појмови су били помињани код неких лингвиста који су се бавили изучавањем синтаксе глагола у српско(хрватско)м језику – Т. Маретића, Љ. Стојановића (Милошевић 1978: 94; Танасић 1996: 9).

² Овај чланак је објављен прије оног првог написаног за пољски часопис, који носи годину 1928. Овај је датиран септембром 1927, а први – фебруаром 1927. Међутим, пољски часопис је изашао касније, 1928. Тако су се српски и јужнословенски читаоци упознали с овом Белићевом теоријом преко рада објављеног у *Јужнословенском филологу*.

прошлости, он је врло zgodан за обележавање паралелне трајне радње у прошлости према другим радњама, које он својим временом обухвата, или слично. [...] ...он је по природи својој био готово упућен на употребу у синтаксичком релативу. Тако га у нашем језику и находимо“ (Белић 1927/2000: 311). Ова овако дата карактеристика имперфекта одредила је његово мјесто кроз цио овај временски период, са ријетким изузецима. Овдје Белић још није био сагледао значење плусквамперфекта, па дозвољава да се он јавља и индикативно и релативно (Белић 1927/2000: 317–318), истичући изричито да може исказивати и радње које су се у прошлости извршиле после друге прошле радње, али и да је могућа истовременост радњи кад је плусквамперфекат с помоћним глаголом у имперфекту (318). Идући за Мусићем, Белић се дотакао и глаголских облика у зависним клаузама временских реченица и изнио мишљење да они исказују значење релатива, а да се само у изричним, зависноупитним и узрочним реченицама у тим клаузама исказује индикатив (Белић 1927/2000: 320).

У изучавање глаголских облика укључио се рано и Михаило Стевановић радом Питање значења времена у релативној употреби њиховој (1938–1939). Овај рад послужио је као повод А. Белићу за писање рада Прилози учењу о употреби времена у српскохрватском језику. У самом Стевановићевом раду он и није могао наћи разлога за сличну реакцију. Стевановић је у потпуности прихватио Белићеву теорију и показивао на примјерима како она функционише. Сам Белић је, међутим, у међувремену спознао да нешто у тој теорији треба мијењати, што на почетку рада и истиче: „Данас ја мењам ту основну поделу [двочлану – С. Т.] употребе времена до извесне мере: место две групе (индикативну и релативну), ја разликујем тројаку употребу времена: индикативну, релативну и модалну“ (Белић 1938–1939: 179; Белић 2000: 322). Поред ове крупне новине, има и других. Стога се он не може сложити са Стевановићевим главним тумачењима: „било зато што он неке моје мисли развија друкчије него што ја мислим да их треба развијати, било зато што сам и ја сам у извесном правцу изменио своја досадашња тумачења“ (Белић 1999: 322). Издвајање модалне употребе у посебну, трећу категорију, јесте значајан напредак, међутим, само тумачење појединих случајева употребе временских глаголских облика, њихово смјештање у једну од три категорије остало је и ту спорно. Понављане садашње радње Белић сврстава у релатив, док глаголским облицима у пословицама приписује модално значење истичући да се у њима вршење радње увијек заснива на некој претпоставци. Само изузетно

радња у таквим реченицама може припадати и индикативу и модусу (Белић 1938–1939: 184; Белић 1999: 325–326).

Тумачењу глаголских облика посветио је дужну пажњу Александар Белић и у својој књизи *О језичкој њрироди и језичком развиику* (1958). Сад Белић има другачију поделу: 1. индикатив, 2. релатив и 3. временски облици у нарочитој употреби: а) индикативни облици у модалној употреби, б) квалификативна и друге употребе времена, в) гномска употреба времена, г) *oratio obliqua*. Индикатив значи садашње, прошле или будуће радње у односу на моменат говора; то су права временска значења. Глаголски релатив је „када се глаголска времена не одмеравају непосредно према садашњости, оличеној у времену говора говорног лица, већ према каквом другом временском тренутку у изношењу говорног лица“, поновио је Белић (1998: 230) на мало другачији начин своју ранију дефиницију синтаксичког релатива. Тиме је очито желео да разријеша проблеме у примјени теорије синтаксичког индикатива и релатива. Футур други је по природи својој облик релатива (Белић 1998: 231), као што је и облик плусквамперфекта (Белић 1998: 236), за који сад каже да изражава радњу која се извршила пре друге прошле радње (Белић 1998: 236).³ Такође, сви временски облици временски транспоновани, дакле – и приповједачки презент (Белић 1998: 231–232), овдје се тумаче као релативни. У првој подгрупи у трећој групи су индикативни облици у модалној употреби, као што су у примјерима: *То ће биџи љачно* (= мислим да је тачно), *Умрех од жеђи! Убио ље Бог!* У другој подгрупи су квалификативна и друга времена. Ту аутор наводи употребу презента као у примјерима типа *Он свира* – кад не значе да се радња врши у даном времену. „Овде се функција времена своди на временски елемент који се јавља као апстракција индикативног облика, али праве индикативности ти облици немају јер не значе глаголско остварење за дано време. Они се свде на службу глаголске споне. Глагол је овде само квалификативног значења“ (Белић 1998: 239). Ту је затим употреба презента као у примјерима *Љубав све љобјеђује*, што значи свевременост, или *Зрела крушка сама љада/љадне*, и то је релатив (Белић 1998: 239–240). Ту се наводе и случајеви као у примјеру *Он оџева љонешџо, ља оде*, са значењем „остварљивости радње у појединим тренуцима садашњости протегнути затим и на временску неограниченост“, што је, по аутору, такође релатив (Белић 1998:

³ Истина, Белић такво његово, релативно, значење дефинише преко латинског: „... плусквамперфекат, који значи у латинском језику да се нека прошла радња извршила пре друге прошле радње, претставља по природи својој и по постанку своме облик релатива.“

240). Треће потпоглавље посвећено је гномској употреби времена. Ту Белић мијења своје мишљење. Док је раније тврдио да се у пословицама увијек исказује модално значење (Белић 1938–1939: 184), сада тврди да је увијек посриједи релатив: „Према томе, у гномским реченицама имамо само примену онога што налазимо и у другим транспозицијама глаголских времена, а најобичније – стављање индикатива у какву врсту релатива“ (Белић 1998: 241). И у посљедњем потпоглављу говори се о релативној употреби времена – у индиректном говору, нпр. *Рекао сам да ћу доћи*. „Према томе, претварање директног говора у индиректни говор није ништа друго до претварање правог индикатива у неправи индикатив или релатив“ (Белић 1998: 242). У овој књизи Белић је већ говорио да се времена у зависним реченицама увијек јављају у релативу, а то посебно истиче у поглављу XXXV, посвећеном зависним реченицама: „Оне могу бити само у зависном индикативу или, како га ми зовемо, у релативу. Откуда то долази? Просто отуда што се глаголска радња зависне реченице не управља непосредно према тренутку говора говорног лица него посредно, јер свака зависна реченица зависи од неке управне речи или од целе управне реченице, тј. тек преко извеснога ослоњаца долази у везу са тренутком говора говорног лица“ (Белић 1998: 285). Дакле, од ранијег става да се у три врсте зависних реченица глаголским облицима исказује индикатив (Белић 1927; 1999: 320) дошао је до овога става.

Своје раније занимање за тумачење употребе глаголских облика наставио је М. Стевановић после Другог свјетског рата. У *Јужно-словенском филологу* је објавио рад о тој теми пријављен за московски Конгрес слависта 1958. године. Он је опет на трагу Белићеве теорије индикатива и релатива и истиче: „Али треба да постане јасно и то да уз правилно схваћен критеријум за утврђивање разлике између две временске синтаксичке категорије и уз разграничење праве модалне од модално обојене временске употребе њихове није тешко утврдити синтаксички карактер употребе било кога глаголског облика. Међутим, даљом погрешном интерпретацијом, чак и добро схваћене, разлике између индикатива, релатива и модуса не може се изићи на прави пут, него се цело питање све више компликује и улази у замршени круг из кога, наравно, није могуће изаћи“ (Стевановић 1957–1958: 28–29). У овом раду он хоће да протумачи те разлике. Стевановић (1957–58: 33–34) издваја имперфекат⁴ и плусквамперфекат као облике који увијек исказују релативне радње. Индикатив и релатив могу исказивати

⁴ Да овдје кажем да је и за имперфекат такво мишљење задржао до краја: може имати само релативно значење (Стевановић 1991: 660).

перфекат,⁵ аорист, презент и футур (први) (Стевановић 1957–1958: 33). У овом раду он тврди и доказује да плусквамперфекат увијек исказује прошлу радњу прије друге прошле радње или прошлог времена, за разлику од ранијих граматичара, који су сматрали да може исказивати и постериорну радњу у односу на другу прошлу радњу. Међу њима је био и Белић у почетку, али њега Стевановић не помиње (Стевановић 1957–1958: 35–36). У вези са значењем футура другог М. Стевановић поставља питање да ли се овај облик „уопште употребљава временски, или само модално“ (Стевановић 1957–1958: 38). Будући да се он јавља увијек у зависним реченицама за исказивање какве нереализоване, претпостављене радње у будућности, увијек има модално значење,⁶ а тако је и у реченицама за прошлост – типа *Да не буде куда уишекао?* (Стевановић 1957–1958: 38). Једино би, каже Стевановић, било оправдано сматрати да футур други с трпним придјевом, као у примјеру *Тада и Јаков буде њозван у Београд* – дакле, у исказивању прошлости, има временско релативно значење (Стевановић 1957–1958: 38),⁷ али то није разлог да се активној форми припише временско (релативно) значење, а под именом футура егзактног првенствено се и мисли на (активну) форму с радним придјевом. Разлог је: „јер се и облици правих глаголских начина, императив и потенцијал, употребљавају и за казивање прошлих радња“ (Стевановић 1957–1958: 38–39).

Кад је посриједи презент, М. Стевановић у овоме раду напомиње да он због своје вишеструке употребе представља централно питање цијелог система (Стевановић 1957–1958: 29); слично се о њему у једној прилици изразио и Александар Белић.⁸ О приповједачком презенту се и не говори, јер је за Стевановића сваки облик у временској транспозицији у прошлост релативно употријебљен. Разматра квалификативну упо-

⁵ Монографију о перфекту без помоћног глагола, имајући у виду и Белићеву теорију индикатива и релатива, објавила је Ирена Грицкат (1954).

⁶ М. Стевановић каже да због тога што оно што ће бити у будућности још није реализовано, сваком футуру даје нијансу модалности (Стевановић 1991: 671). У новије вријеме има радова у којим се тврди да и футур први, као облик којим се исказују радње које ће се (из)вршити у будућности, које, значи, нису реализоване и за које се само претпоставља да ће се десити у будућности, нема временско, већ модално значење. Тиме се поставља питање постоји ли у лингвистици времена будућност, да будемо још песимистичнији па се поиграмо ријечима: постоји ли извјесна будућност лингвистике.

⁷ Само да напоменем да се овде ни не ради о форми футура другог, већ презенту пасива, у позицији у коју футур други не може доћи – в. у раду Пасивне конструкције за исказивање будућности (Танасић 2014).

⁸ Он је „један од најважнијих глаголских облика, нарочито зато што поред имперфективног презенту имамо и презент перфективних глагола“ (Белић 1927/1999: 303).

требу презента, нпр. – *Он свира, Он рано устџаје*, што је и за њега релатив, јер се не врши радња у вријеме говора (Стевановић 1957–1958: 44). У пословицама има доста субјективног става, па у пословици *Јаки зуби и љврд орах сломе* – имамо модално значење (Стевановић 1957–1958: 44–45). У Белићевом примјеру *Како ко оџвори враџа, она скаче као љомамна* – Стевановић види квалификативну употребу презента, релативну (Стевановић 1957–1958: 45). И у примјерима *Он сваки час устџане и седне* и *Он сваки час устџаје и седа*, *Зрела крушка сама љадне* и *Зрела крушка сама љада* – „најнедвосмисленије [се] говори да су глаголски облици овде у релативној употреби“ и додаје да се презент свршених глагола никад не употребљава индикативно (Стевановић 1957–1958: 46).

Овој теми посветио је М. Стевановић књигу *Функције и значења глаголских времена*, у којој он прихвата/задржава Белићеву трочлану подјелу на индикатив, релатив и модус. Овдје он истиче да је Белић одустао од принципа своје теорије кад је устврдио да глаголски облици у зависној реченици имају значење релатива (Стевановић 1967: 12–13). И овдје се он креће у оквирима које је поставио у претходном раду. Уводи тумачење и неких случајева употребе које у том раду није тумачио. Тако за транспонован презент у будућност каже да он има модално значење, сем у случају кад уз њега има прилошка одредба, нпр: *Суџра идем у љозоришџе*, гдје је такође напуштен критеријум за утврђивање индикатива и релатива. Квалификативну употребу презента, као у примјерима *Земља се окреће око своје осовине* и *Он љева у оџери, његова сесџра љише љесме, а обоје говоре неколико језика* – сад сврстава у индикатив (Стевановић 1967: 33–34). Презент перфективних и имперфективних глагола за радње које се понављају у вријеме говора има релативно значење (Стевановић 1967: 35–37).⁹ У пословицама презент исказује индикативно, релативно или модално значење. Модално значење има у пословицама *Јаки зуби и љврд орах сломе* (= могу сломити), *По јуџру се дан љознаје* (= може познати) (Стевановић 1967: 38). Опет истиче да футур други има модално значење. Што се тиче временских реченица, Стевановић признаје да му се ту не може спорити временско значење, припадност синтаксичком релативу; то су хипотетичне радње. У монографији посвећеној футуру другом Ксенија Милошевић је увјерљиво доказала да овај облик, према Белићевим

⁹ Интересантно је да Стевановић у поглављу о глаголском виду своје *Синџаксе* помиње итеративне глаголе (*скидаџи, сџушџаџи...*) (Стевановић 1991: 534–535), у наставку каже да и сви други несвршени глаголи, али и свршени, у одређеним ситуацијама означавају понављање, тј. итеративни су (Стевановић 1991: 535–536). Ипак је у тој њиховој особини видео сметњу за исказивање индикатива.

критеријумима, може да исказује и временско, релативно значење (Милошевић 1970).¹⁰

Одступање од критеријума Белићеве теорије учинио је М. Стевановић и у тумачењу презента у неким сложеним реченицама. У реченицама као што је *Ја мислим да они њо раде* и сл., по њему, модално значење глаголске лексеме у управној клаузи условљава и модално значење у зависној. Ово је очито лоше протумачено: не разликује се модално значење лексеме од модалног значења глаголског облика.

Овакво гледање на глаголске облике задржао је М. Стевановић и представио у својој великој синтакси српскога језика (Стевановић 1969; 1991). Што се тиче облика футура другог, ту он поставља питање: „Када се говори о модалности овога облика без које он, по нашем схватању, није ни у случајевима где изгледа да је најмање има – свакако се с правом може поставити питање: зашто га и не назовемо глаголским начином (модусом), него га још увек убрајамо у глаголска времена и задржавамо за њега термин који га дефинише као глаголско време“ (Стевановић 1991: 693–694). У наставку каже да би за то било довољно основа, али не даје одговор на постављено питање. У средњошколској граматици Живојина Станојчића и Љубомира Поповића то је и учињено: смјештен је у поглавље *Начини*. Образложење је: овај облик исказује нереализоване радње за које говорник претпоставља да ће се (из)вршити после времена говорења у будућности, прије друге или истовремено с другом будућом радњом¹¹ – по чему је прије свега начин (модус) (Станојчић–Поповић 2005: 397). У овој граматици истичу ипак да у зависним реченицама с временским везницима *кад*, *док* и *чим* има и елемената временског значења (Станојчић–Поповић 2005: 397). И ови аутори сматрају да чисто временско значење има футур други у реченицама типа *Тада Јаков буде њозван у Београд* – углавном из старијих фаза језика (Станојчић–Поповић 2005: 398). Већ сам указао да се ту не ради о футуру другом већ о временској транспозицији пасивног презента.

Значајно мјесто у проучавању глаголских облика у прве двије деценије друге половине XX вијека заузима и Јован Вуковић.¹² Он је прихватио Белићеву теорију са трочланим системом, али ју је тумачио

¹⁰ Поводом тумачења футура другог у овој Стевановићевој књизи између М. Стевановића и К. Милошевић дошло је до чегрсти (Милошевић 1978 – Стевановић 1980), што остаје изван занимања овог рада.

¹¹ Не говоре о могућности да исказује будућу радњу *њослије* друге будуће радње.

¹² Он је, додуше, изазвао пажњу стручне јавности још својим тумачењем синтаксе глаголских облика у својој докторској дисертацији, која је и по томе његовом тумачењу добијала похвале (Вуковић 1938–1939).

чио оригинално. Он се у више наврата враћао имперфекту – од докторске дисертације до последњег рада посвећеног синтакси глаголских облика. И док је у дисертацији говорио да овај облик исказује и индикативно значење, касније се поколебао. Значајну карактеристику имперфекта, коју је управо први утврдио Вуковић у докторској дисертацији – исказивање доживљене прошле радње – он је касније узео као критеријум за (пр)оцјењивање његовог релативног карактера: „Према свему овоме, имперфект, као релативски облик, има посебно место међу осталим претериталним облицима, и његова временска релативност је посебног карактера у односу на остале временске глаголске облике употребљене у синтаксичком релативу. Непосредно проживљавање његове радње само у моментима њеног простирања допушта да и радњу најнепосредније прошлости доживљавамо посредно, преко и најближе релативне садашњости. Доживљавајући имперфекатску радњу, не доживљавамо је са датим временом у односу на садашњост, него је доживљавамо вршену у датом времену, осећајући истовремено да припадамо правој садашњости“ (Вуковић 1955/1967: 213–214). Ово мишљење задржао је он до краја. У последњем раду посвећеном синтакси глаголских облика каже да је имперфект „облик прошлости за обележавање радње коју доживљавамо у њену току“ (1963/1967: 380). „Према томе, имперфекатску радњу, временски посматрану, доживљавамо не директно у односу према основном оријентационом времену (садашњости правој) него према релативној садашњости. А кад, како смо рекли, није глаголским обликом означена радња само у директном односу према ситуацији говора, он је самим тим релативски облик“ (1963/1967: 381). Његова ученица Ксенија Милошевић показала је да је он у процјени овог глаголског облика, о коме је у својој студији дао много вриједних података – погријешило у оцјени да је он увијек релативски облик (Милошевић 1977).¹³ У једној обимнијој студији пред крај свога занимања синтаксом глаголских облика Вуковић је протумачио све временске глаголске облике. Посебно се, с разлогом – с обзиром на његову комплексну употребу,¹⁴ и он бавио значењем презента. И за њега презент транспонован у прошлост или будућност има значење синтаксичког релатива (Вуковић 1963/1967: 374–375). Имперфективни презент за понављане радње, којим се исказују научне истине, као и у пословицама, има значење индикатива

¹³ Управо најзначајније Вуковићево откриће у вези са имперфектом, истиче К. Милошевић у овоме раду, навело га је да одступи од критеријума за одређивање категорија индикатива и релатива.

¹⁴ О презенту као центру темпоралне оријентације у систему временских глаголских облика говори се и данас – нпр. Бондарко 2011: 235.

„временски покривају и говорну ситуацију“, па имају вриједност индикатива (Вуковић 1963/1967: 368, такође 370), док перфективни презент за понављане радње, и радње у пословицама, има значење релатива (Вуковић 1963/1967: 370). Садашње радње најшире схваћене исказане имперфективним (свевременим) презентом као у примјерима *Он њјева* или *Миљаца шече кроз Сарајево* припадају индикативу (Вуковић 1963/1967: 396–397). Он је истакао да понављање радње у прошлости, садашњости и будућности не утичу на њену припадност индикативу или релативу (Вуковић 1963/1967: 406). Ни он, међутим, није тај став могао досљедно примијенити и каже: „употреба перфективног презента, перфекта, футура или ког другог облика у својству уобичајене, обичајне, пословичне, и какве било шире схваћене садашњости, јесте релативска“ (Вуковић 1963/1967: 370). Ј. Вуковић оспорава и Стевановићево мишљење да имперфективни презент у пословицама може имати и модално значење (*Мањи њоћок у већи увире*) (Вуковић 1963/1967: 371), а такође и став да транспоновани презент у будућност (*Хајд, Илија, своје бјелу двору, а ја идем своје винограду*) има модално значење (Вуковић 1963/1967: 399), побија његово мишљење да само с прилошком ознаком такав глаголски облик исказује будућност (*Сушра идем у њозоршиће*) – јер прилози не могу мијењати временске односе индикатив – релатив (Вуковић 1963/1967: 402–403). Такође, осврнуо се и на Белићево мишљење да глаголски облици у зависним реченицама могу имати само релативно значење. Не слажући се са Белићевом аргументацијом с којом је такав став поткрепио, Вуковић истиче: „Белић је здраву основу критерија, као и свуда: ’одмеравање радње према времену када субјект говори’ превидео и доцније све употребе глаголских облика у зависним реченицама окарактерисао као релативске“ (Вуковић 1963/1967: 400). За Вуковића су плусквамперфекат и футур други релативски облици (Вуковић 1963/1967: 377 и на другим мјестима).

У прве двије деценије друге половине XX вијека укључио се у ову дискусију и Петар Ч. Сладојевић. Он има заслуга у одређивању значења имперфекта (Милошевић 1978: 98). Сладојевић је посветио једну књигу спорним питањима у вези са примјеном теорије индикатива и релатива на глаголске облике (Сладојевић 1966). У њој је он дао своје оригинално тумачење те теорије. Њен значај је посебно у томе што је у вријеме живих расправа о тој теорији, у којим се уопште није доводила у питање њена исправност или довољност, показао да она, онако како се примјењује, не задовољава и да нема изгледа да се учесници у дискусији усагласе.

У вријеме живе дискусије о значењима временских глаголских облика у вези са опозицијом индикатив – релатив објавила је Милка Ивић рад изван те оријентације описујући систем временских глаголских облика, са структуралистичке позиције, на основу других семантичких обиљежја (Ивић 1958). Значај овог рада је у томе што је показао да се о употреби глаголских облика може плодотворно дискутовати и са других позиција, да се њихова значења не своде само на сагледавање у кључу теорије индикатива и релатива (Танасић 1996: 17).

Појава теорије индикатива и релатива Александра Белића значила је крупан догађај у нашој науци; она је омогућила да се проучавање глаголских облика обавља по јединственим принципима. Много је новог утврђено о српским временским глаголским облицима у XX вијеку откад се она појавила, узимана је као релевантна у изучавању глаголских облика и на другим странама свијета славистике и још увијек се понегдје и на њу ослањају (в. нпр. Бондарко 1990: 11–18; 2011: 234).¹⁵ Међутим, међу најагилнијим проучаваоцима глаголских облика у кључу теорије остало је много неусаглашених мишљења. Различито су тумачене категорије индикатива и релатива, није увијек на исти начин прављена разлика између временске и модалне употребе временских глаголских облика. Излазе из тако настале замршене ситуације тражили су у својим (различитим) појмовно-терминолошким рјешењима (в. Милошевић 1978: 112; Танасић 1996: 20). Под индикатив и релатив се покушавало подвести све што показују глаголски облици у употреби од временских транспозиција до карактеристике појединих глаголских облика какво је својство доживљености глаголске радње (Танасић 1996: 21), затим тумачење понављаних радњи. И поједини истраживачи су у различитим приликама различито тумачили исте датости (Танасић 1996: 20), што је запазио и сам учесник у расправама Јован Вуковић (1963/1967: 408).

Тако на крају овог дугог периода интензивног бављења српских синтаксичара временским глаголским облицима у кључу једне теорије, чију вриједност нико ни у нас ни шире у славистици није оспорио, онај ко би желио да се упозна са особинама српског система временских глаголских облика ће „у много чему остати без јасних представа и у недоумици“ (Милошевић 1978: 93). Проучавања су имала више полемички карактер, мање истраживачки (Милошевић 1978: 97). Сам Вуковић је у посљедњем раду закључио да класификација употребе глаголских облика у складу с опозицијом индикатив – релатив не губи вриједност

¹⁵ А. В. Бондарко (2011: 234) напомиње да је тумачење индикатива и релатива најпотпуније протумачио управо А. Белић.

изразивши увјерење да се критеријуми и њихова разрада и примјена могу усагласити (Вуковић 1963/1967: 408). А неколико година касније, у предговору књизи у којој је објавио своје радове из синтаксе глаголских облика написао је и: „да ће проучавалац наше синтаксе глагола увидети лако све противречности (често и безизлазности)¹⁶ које проистичу из теорија о индикативу и релативу (које су теорије у своје време, кад је Белић почео развијати своју мисао о синтакси глагола, биле нове и за науку плодотворне)“ и закључује да ова теорија „постаје све више уска“, да је нужно тражити и нове методе у проучавању синтаксе глагола (Вуковић 1963/1967: 7). То његово убјеђење сажето је дала К. Милошевић на крају свог синтетичког рада: „Наиме, старија генерација је углавном казала што је имала да каже, и полемике су се смириле, али је научно интересовање за ову област претежно замрло. Као да је завладао утисак да овдје више нема шта да се каже. А то је веома опасно – јер велик дио посла у овој области тек треба да буде урађен, тј. детаљније и потпуније утврђивање чињеничног стања у језику за већину ВГО – и у књижевном језику и у дијалектима – остало је као задатак будућег рада у овој грани сербокroatистике. А у заснивању будућих истраживачких подухвата мора се поћи од процјене досадашњег рада. Од објективности те процјене и од степена теоријског и методолошког осавремењивања и унапређивања ове научне области зависиће добрим дијелом и успјех будућих ангажовања на проучавању ВГО српскохрватског језика.“¹⁷ Слабе стране радова из овог периода које су умањиле резултате набројала је К. Милошевић у овоме раду (112–113), а дала је и своје виђење објективних околности које су условиле та слабе стране (113–115, те доприносе тих истраживања 116–117).

Све речено у најкраћем би се могло свести на сљедеће: „Будућа истраживања морају да имају у виду два захтјева: 1) потпунији опис функционисања глаголских облика на грађи из савременог српског

¹⁶ И сам М. Стевановић је у своме московском реферату, видјели смо, указао да погрешна интерпретација разлика између индикатива, релатива и модуса води у „замршен круг из кога, наравно, није могуће изаћи“ (Стевановић 1957–1958: 29).

¹⁷ Сличну оцјену изнио је и Радоје Симић, који се и раније укључивао у расправу о индикативу и релативу глаголских облика у зависној реченици (Симић 1966): „Мало се може додати ономе што су А. Белић и његови непосредни ученици написали о значењу глаголских облика и њиховим могућностима. Даља истраживања биће могућа онда када евентуално усавршен методолошки инструментариј омогући прецизније, или у извесном смислу другачије дистинкције или интерпретације“ (Симић 1989: 125). Иако није речено, проистиче да та теорија, како су је примјењивали Белић и његови ученици многи, не може дати више, на шта упућује друга наведена реченица.

језика и 2) тражење савременијих теоријско-методолошких приступа изучавању временских глаголских облика“ (Танасић 1996: 22).¹⁸

Нова епоха у проучавању глаголских облика у српском језику наступила је крајем и у посљедњој деценији XX вијека – појавом монографије о презенту која је испуњавала оба ова захтјева, а наговијештена је нешто раније двама радовима Милке Ивић.

Како смо видјели, при опису функционисања временских глаголских облика у XX вијеку узимане су у обзир двије тачке, два момента – моменат говора и моменат вршења радње. На основу односа та два момента глаголске радње се одређују као садашње, прошле или будуће радње. Међутим, видјели смо да узимање у обзир само тих момената није омогућавало опис функционисања временских глаголских облика. Очито је да има још релевантних момената у њиховом функционисању које треба узимати у обзир. Одавно је уведена у разматрање и трећа тачка – моменат референције (Рајхенбах 1947). У синтаксичким изучавањима временских глаголских облика све чешће се као релевантан узима и моменат референције, поред момента говора (нпр. Паневова 1971; Золотова 1975; Падучева 1986). На основу односа момента вршења према моменту референције радња се одређује као референцијална или неререференцијална.

Радње у садашњости, прошлости или будућности могу се везивати за један моменат, за један временски одсјек: (1) *Овога моменџа долазе нам гости*; (2) *Јелена је јуче оиђућовала*; (3) *Ласџе ће се враћџи на џролеће*. Тако исказане радње представљене су референцијално.

Не морају се глаголским обликом исказивати радње које се врше овако – у једном временском интервалу; могу се оне вршити у низу таквих интервала: (1) *У џролеће се ласџе враћају*; (2) *Субоџом смо ишли у џозориџџе*; (3) *Сваке зиме ћемо ићи на Јахорину*. Када се, као у наведеним примјерима, радња врши у неограниченом броју временских интервала, тада је посриједи неререференцијално исказивање радње. Дотичући се први пут тачке референције, коју је увео Рајхенбах, Милка Ивић је преко ње представила исказивање референцијалних и неререференцијалних радњи: „Однос МД (моменат догађања – С. Т.) према МГ (моменат говора – С. Т.) своди се на његово начелно смештање у оквиру садашњости, прошлости или будућности, док се конкретан податак о месту које МД заузима у тим оквирима прибавља тек повезивањем са МР уп. *Све сам ја џо схваћџо још оног јуџџа кад се браћџ враћџо из заробљениџџа*; *Девојке илеџу венце уочи џразника*

¹⁸ Поред оцјена о теорији индикатива и релатива у радовима Милошевић 1978 и Танасић 1996 посебан рад посветио јој је и Бранко Тошовић (1998).

[...]; *Враћају се њрекосуџира*; *Ласџе се враћају с јесени*; *Свако јуџиро одлази на џосао* и сл.“ (Ивић 1980: 98–99¹⁹). У раду у коме је говорила о начину исказивања нереференцијалних радњи дефинисала је нешто другачије референцијалност и нереференцијалност: „Глагол радњу именује у референцијалном смислу само онда кад је исказује као стварност, актуелну у садашњости, прошлости или будућности, иначе је нереференцијално употребљен“ (Ивић 1983: 37). Има и других слависта који тако одређују референцијалне и нереференцијалне радње, нпр. Золотова 1975; Хлавса 1979: 142). Такође и А. В. Бондарко – уп. „Компоненте те опозиције [локализованост / нелокализованост радње – С. Т.] су: а) припадање радње и с њом повезане ситуације некоме једном моменту или периоду, одређеност места на временској оси (Л[окализованост]); б) одсуство такве припадности (НЛ[нелокализованост])“ (Бондарко 2011: 95).²⁰

Опозиција референцијалност / нереференцијалност радњи је један од видова категорије мноштва радњи. Чињеница да се не само ствари већ и глаголске радње / ситуације морају гледати с обзиром на опозицију јединичност / мноштво (плуралност) у литератури се истиче тек у новије вријеме. Мноштво представља посебан случај појма квантитет, који спада у основне филозофске категорије. Док је опозиција јединичност / мноштво предмета која се исказује именицама традиционални предмет описа и теоријских истраживања (Храковски 1989: 6), таква опозиција радњи која се исказује глаголима није описана (Храковски 1989: 7). Храковски главни разлог томе види у томе што се квантитативна карактеристика радњи у току историјског развоја друштва почела спознавати касније од квантитативних карактеристика предмета. Човјек истовремено види неколико истородних предмета (дрвеће, камење), док је ситуација са истородним радњама сложенија. „Што се тиче истородних радњи које врши исти субјекат, оне се истовремено не уочавају“, истиче Храковски (1989: 7). Констатовано је да се овом није довољно поклањало пажње, мада је функционално-семантичка категорија плуралности универзална; при томе се указује да се посебно мало пажње поклањало појму јединичности радње, која се схватала исходном интуитивно јасном (Храковски 1989: 17).²¹ Храков-

¹⁹ О овој Рајхенбаховој теорији и њеној примјени на француски временски глаголски систем говори се у књизи Станојевић–Ашић 2006.

²⁰ Бондарко за опозицију референцијалност / нереференцијалност користи термине (временска) локализованост / нелокализованост.

²¹ И Милка Ивић једном приликом истиче интуитивност наших знања о разликовању појединачног и мноштва – говорећи о разликовању начелног и појединачног, она за наше разумијевање реченица *Он долази у четиријак* и *Он долази*

ски 1986 умјесто термина *радња* (мноштво радњи) употребљава термин *ситуација* (мноштво ситуација) с оправдањем, на мјесту, да се у свакој реченици исказује једна ситуација (Храковски 1986: 151). Овако он поступа и у раду Храковски 1989.²²

Будући да је ријеч о појавама које се у новије вријеме озбиљније изучавају, показало се потребним и термилошко одређење. И. Б. Долињина се зауставља код разграничења које је дао А. А. Холодович (1979). Он категорију мноштва (рус. множество) дијели на супкатеорије мноштво и јединичност. И. Б. Долињина унеколико дограђује ово рјешење: за категорију резервише термин *множесивеноси*, а за супкатеорије термине *мноштво* (= плуралност) и *јединичност* (= сингуларност) (Долињина 1989: 260). Српски језик нема двије ријечи за разликовање руских множественост и мноштво; зато ћу ја према потреби користити израз *опозиција јединичности / мноштво*.

Опозиција референцијалност / нереференцијалност глаголске радње спада у опозицију јединичност / мноштво. Референцијалне радње имају својство јединичности, то су појединачне радње које се врше у једноме временском интервалу. Нереференцијалне радње представљају неограничено мноштво радњи, од којих се свака врши у посебном, одјелитом временском интервалу. За овај тип мноштва радњи / ситуација карактеристично је да се у свакој појединачној ситуацији јављају исти учесници: не мисли се на референтну, већ концептуалну идентичност учесника (Храковски 1986: 153).²³

Поред овог типа мноштва радњи, постоје и другачији типови – ограничена мноштва радњи: дистрибутив (нпр. *Ријека је попила све башије*), мултипликатив (нпр. *Ко по луја алком на врашима*)

четврћком каже: „Сад се то интуитивно сазнање може формулисати и одговарајућим стручним језиком: решење *четврћком* илуструје временску одредбу која се специјализовала за начелност казивања, а решење у *четврћак* ту исту одредбу без посебне специјализованости“ (Ивић 1995: 194). Храковски указује на чињеницу да је о количинственим карактеристикама радњи, прије свега о њиховом теоретском аспекту, познато много мање него о количинским карактеристикама предмета (Храковски 1989: 8). У закључку ове студије, која представља уводно поглавље књиге посвећене овом проблему, Храковски (1989: 53) закључује да су тек учињени први кораци у функционално-типолошком изучавању плуралности ситуација: изнесени су неки прелиминарни резултати, а многи проблеми још нису дотицани.

²² Тиме се покрива све што глаголи исказују (радња, стање, збивање), а и оно што се исказује именским предикатом, нпр.: *Кад га најзад препознам и видим где га боли, рад је већ излечен* (ВН 4. 5. 2020, Е); *Кад водише камиање, није вам била истина, ниш чињенице* (П. 4. 5. 2020, Е). Тако и за прилошке предикате.

²³ У овом раду Храковски овај тип мноштва именује термином *иперивност*.

и збирна виšekратност или избројиво мноштво (нпр. *Колико ме само љуџа тиргла из сна љоларева вика* – Б. Ђопић). Ако су у нашој литератури и помињани, они нису подробније обрађивани.²⁴ У славистичкој литератури је констатовано да „системи не образују формална средства изражавања мноштва радњи“, па се трага за описом системске организације појединачних значења овог мноштва радњи (Храковски 1986: 150). Зато је Храковски у овој студији пошао од значења ка формама. Јер, „при кретању од форме ка значењу, уобичајеном у граматичким радовима, анализа се своди на утврђивање значења граматичких форми, а лексичка и контекстуална значења не представљају предмет истраживања због чега семантика бива у извјесној мјери осиромашена“ (Храковски 1989: 53). У наставку ће се дати основне карактеристике ова три типа мноштва, а потом вратити на тип мноштва најзначајнији за изучавање функционисања временских глаголских облика – итеративно или неограничено мноштво, тј. на неререференцијалне радње / ситуације.

Дистрибутив и мултипликатив се међусобно разликују, али имају и заједничко по чему се одликују од неизбројивог мноштва. Дистрибутив се данас у словенским језицима, и српском, исказује глаголима с префиксима *јо-* и *јре-* (Књазев 1989: 136). Код дистрибутива нису сви актанти исти: у наведеном примјеру исти актант свих радњи је *ријека*, а различити су *башиће*. Код мултипликатива сви актанти су исти – у наведеном примјеру и онај *ко лупа* и *алка* (Танасић 1996: 26). За разлику од итератива, гдје се радње представљају као неререференцијалне, што даље значи да је неограничено вријеме трајања, код ова два типа мноштва радње се одвијају у ограниченом времену, пошто се у њима исказује ограничено или избројиво мноштво радњи. И у овим типовима свака појединачна радња из мноштва одвија се у посебном временском одсјеку – код мултипликатива увијек, код дистрибутива или да или не, али на томе се не инсистира. Не може се ништа рећи о односима међу тим појединачним радњама, него се има у виду јединствен период у

²⁴ Т. Маретић их укључује у тзв. итеративне глаголе: *јоразболијевајџи се, јоизваљивајџи* – в. Танасић 1996, нап. 61. Једну групу таквих глагола описује М. Пешикан – в. Танасић 1996, нап. 61. Такође, и М. Стевановић помиње неке глаголе с мултипликативним значењем (Стевановић 1991: 534–535). Књазев (1989: 133) истиче да српск(охрватск)и има низ продуктивних суфикса који исказују мултипликативност: *јуцкајџи, јуцкарајџи, љуљушкајџи, скакујџи*. При томе се позива на један рад Ирене Грицкат из 1956. године и извесну пољску граматику српскохрватског језика из 1963. године. У српској литератури ова два типа мноштва су са становишта исказивања глаголским облицима први пут описана у раду Танасић 1996; морфолошка страна питања није разматрана.

ком се исказује ограничено или избројиво мноштво радњи (Танасић 1997: 100).²⁵ Ови типови мноштва се понашају као и јединичне радње: свако коначно мноштво заузима један период времена. Ова два типа мноштва радњи представљају јединичне виртуелне ситуације, које се у принципу могу понављати (Храковски 1986: 156). Другим ријечима, глаголи којим се исказују ови типови мноштва могу исказивати и неререференцијалне радње под истим условима под којим се оне исказују и глаголима са значењем јединичности: *У њрољеће ријека њошћош све башиће*; *Кад дође ноћу, љуца на врашима* – гдје ограничено мноштво представља виртуелну јединичну ситуацију неограниченог мноштва ситуација.

Трећи тип – збирна вишекратност – карактеристичан је за српски језик, као и за друге словенске језике, а до скоријег времена није био запажен ни описиван у нашој литератури.²⁶ Као и дистрибутив и мултипликатив, овај тип мноштва је избројив, ограничен. Са итеративним мноштвом, које исказује неререференцијалност, повезује га то што и у њему свака појединачна радња има свој одијељен период вршења, па се ова два типа понекад повезују у посебан тип мноштва – *вишекратносћ*, гдје збирно мноштво представља ограничену, а итеративно неограничену вишекратност (Књазев 1989). Код итеративног мноштва подразумева се постојање интервала међу појединачним радњама, гдје се може дати податак и о карактеру тог интервала – одговара условној норми, нерегуларно понављање... Код исказивања збирне вишекратности не даје се податак о карактеру интервала међу појединачним радњама. Није уобичајено рећи: *Весна је неколико њуца редовно/њонекад свраћала/сврашила*. Сам глагол ни глаголски облик не говоре да се ради о мноштву таквих радњи, него се мора посебним средствима дати податак о њему: *Два њуца Марко скелецију викну* (Нар. пјесма); *Неколико њуца њосћиројавали су се за њокрећ* (Б. Ћопић);

²⁵ Тамо није за дистрибутив утврђено да постоји могућност да појединачни актанти буду обухваћени појединачним радњама: *Ријека је њошћошшла башићу њо башићу*, или су сви актанти обухваћени једном радњом у једном временском одсеку: *Ријека је исћовремено њошћошшла све башиће*.

²⁶ Зато се о њему као својству српског језика не говори у раду посвећеном овом питању у словенским језицима (уп. Књазев 1989). Први је рад о њему Танасић 1997. Овај тип мноштва разматра и Милена Ивановић (2017) у монографији о акционалности у украјинском и српском, у склопу поглавља *Акционалне њлуралне модификације*. Она му даје термин *рећешћивносћ* видећи извјесне слабости у терминима *збирно мношћиво* или *избројиво мношћиво*, које сам ја употребио у раду (Танасић 1997: 227). И поред одређене предности (не апсолутне) тог новог термина не видим довољно увјерљивих разлога да одустанем од својих. У новије вријеме овој теми у српском језику посвећен је опширнији рад Милосављевић 2019, са коментарима (и постојеће српске) литературе.

О колико се љуџа њако враћах кући расшресен (И. Андрић) (Танасић 1997: 101). Дакле, избројиво мноштво радњи не треба мијешати са неизбројивим, тј. са неререференцијално представљеним радњама; такве радње су референцијалне. Као и кад су посриједи мултипликатив и дистрибутив, и овај тип ограниченог мноштва може се сматрати као виртуелна јединична ситуација. Она се у оквиру употребе глаголских облика може представљати и неререференцијално под истим условима под којим се у српском језику представљају и све друге радње: *У млину се двајући говори; Драга моја, њи си шријући дневно њонављала деци* (Танасић 1997; Д. Ћосић).²⁷

У посљедње вријеме опозиција референцијалност / неререференцијалност, као један од типова опозиције јединичност / плуралност (мноштво) глаголске радње узима се као значајна у многим радовима посвећеним употреби глаголских облика. Помињано је већ, у руској науци се ова опозиција означава као опозиција локализованост / нелокализованост глаголске радње. А. В. Бондарко говори о посебном семантичком пољу локализованости (Бондарко 1984). Неререференцијалност се понекад посматра у оквиру појма итеративности као неограниченог мноштва радњи / ситуација. У чешкој лингвистици у посљедње вријеме се при изучавању глагола узима у обзир опозиција референцијалност / неререференцијалност, која се означава терминима актуелност / неактуелност глаголске радње (Паневова 1971; Otazky 1979). Тамо се водила дискусија да ли се ова опозиција исказује на сва три временска плана или само на плану садашњости. Преовладао је став да се ова опозиција јавља на сва три плана (Паневова 1971; Otazky 1979).²⁸

Већ је показано какав је однос опозиције референцијалност / неререференцијалност према моменту референције; на основу тога односа радње / ситуације се разврставају на јединичне, референцијалне и плуралне, неререференцијалне. Кад је посриједи однос ове опозиције према моменту говора, довољно је познато да се референцијалне радње у односу на тај моменат јављају као садашње, прошле или будуће.

²⁷ Недовољно познавање српске ситуације разлог је што је Хелена Бјеличова-Кшишкова почетком осамдесетих година прошлог вијека устврдила како се у српском језику могу исказивати неререференцијалне прошле радње и перфективним перфектом, за шта је навела два примјера. Ту тврдњу је побила М. Ивић указујући да је ауторка узела примјере који потичу из дјела чији језик је под утицајем кајкавског, који, као и словеначки, има могућност исказивања неререференцијалне прошлости перфективним перфектом (Ивић 1983: 49, нап. 30). Сад знамо да у српском језику постоји избројиво мноштво радњи, а то није исто што исказују неререференцијалне радње, па их с њима, у понечему блиским, не треба мијешати.

²⁸ Тако је и у српском језику – в. Танасић 2005.

Кад су посриједи неререференцијалне радње, у нашим изучавањима временских глаголских облика посебну забуну доносиле су садашње неререференцијалне радње. Код референцијалних садашњих радњи моменат говора и моменат вршења се обавезно подударају, док се садашње неререференцијалне радње конципију тако да се „уопште не инсистира на томе да ли се једна од низа радњи које сачињавају неререференцијалну радњу као цјелину подудара са моментом говора, другим ријечима – да ли моменат говора пада у неки од периода вршења или невршења радње.²⁹ Овдје је значајно то да ли неререференцијална радња као цјелина обухвата моменат говора; ако је тако, ради се о садашњој радњи“ (Танасић 1996: 25). У оба случаја, и код референцијалних и код неререференцијалних радњи, моменат говора је обухваћен радњом / ситуацијом, на основу чега се оба типа радњи и одређују као садашње. Прошле и будуће неререференцијалне радње се одмјеравају према моменту говора, као и референцијалне, и у том погледу и није било већих недоумица.

Већ се досад могло уочити да се неограничено мноштво радњи / ситуација, тј. неререференцијалност, у језику не исказује посебним за то резервисаним средством или средствима. Мада је глаголска категорија референцијалност / неререференцијалност језичка универзалија, језици нису изградили такво средство, што, уосталом, није ништа необично. Ова категорија се у различитим језицима не исказује на исти начин, али би се могло рећи за словенске језике да у ту сврху користе иста средства. Истина, различити језици имају различите могућности у погледу употребе појединих средстава. У литератури се наводе следећа средства: лексичка, граматичка (синтаксичка), контекстуална (Падучева 1986: 415; 1996: 11–12; Ивић 1983; Храковски 1989: 18–22; Танасић 1996; 2005).

Кад је посриједи лексички ниво, у српском језику постоје глаголи који означавају неограничено мноштво, односно неререференцијалност. Такав је глагол *бивати*; такви су, на примјер, и глаголи *виђати*, *вечеравати*, *одседати* у сљедећим примјерима: *Ја га виђам на концертима; Он не вечерава; Он одседа у хоџелу; Он навраћа код нас* (Танасић 1996: 29, према Ивић 1988). Ипак, за српски језик није карактеристично да се глаголска неререференцијалност изражава на овакав начин; има мало

²⁹ Ову тврдњу сам тада дао на основу посматрања ситуације у српском језику. Сада можемо прочитати такво гледање на овај однос и у новијем раду Храковског: „Ситуације које се понављају, тј. ситуације које слиједе једна за другом, од којих се свака подудара са својим одијеленим периодом времена, при чему ни у један од тих периода времена не улази моменат говора (и, следствено, они се не појављују као видљиви), припадају итеративном типу мноштва ситуација“ (Храковски 2014: 7).

таквих глагола, за разлику од неких других словенских језика. Овај начин исказивања неререференцијалности карактеристичнији је за западнословенске и источнословенске језике.³⁰

Има глагола који не исказују искључиво понављане, неререференцијалне радње, али се при употреби у реченици³¹ лако подају означавању неререференцијалности. Најслободније се повезују са значењем плуралности глаголи који се локализују у времену, а по својој природи могу се прекидати и обнављати: *градиџи*, *џисаџи* (писмо), *оџкриваџи* (прозор...) (Храковски 1989: 19). Такође, такви су и глаголи који значе привремена стања и хомогене процесе: *лежаџи*, *сџаваџи*... (Храковски 1989: 19). С друге стране, нису спојиви са значењем својства плуралности глаголи који означавају стална својства и односе: *Лифџи џрџма чеџири човека*; *Рџба дџше шџргџма* (Храковски 1989: 20). Одредба нису *сџојџи*, како означава ове глаголе Храковски, не значи да се никад не могу овим глаголима исказати неререференцијалне радње – уп. *Кад лифџи џрџма чеџири човека, не џреба да улази и џеџи човек*. Ово што је о тим глаголима Храковски навео за руски језик важи и за српски језик. Слично се може рећи и за неке модалне глаголе и глаголе менталних и емоционалних стања. Ови глаголи исказују стања која се одликују трајношћу и нису лако податни квантификацији са значењем итеративности, мада се и такви глаголи у одређеним приликама подвргавају итеративизацији, тј. њима се може исказивати неограничено понављање на плану садашњости, прошлости или будућности (в. Танасић 1999).

На неререференцијалност глаголске радње може се у српском језику указивати и синтаксичким средствима у оквиру реченице као и у другим словенским језицима.³² То су одређене прилошке одредбе које недвосмислено говоре о неограниченом понављању радње / ситуације. У питању су прилошке ријечи или именице у одговарајућим падежним облицима или синтагмама, које, у ствари, именују моменат референције. Дефинишући у временском погледу радњу, они информишу о томе да

³⁰ Овакви глаголи су најбројнији у чешком и словачком језику (Ивић 1983: 39; Храковски 1989: 16, у чешком, словачком, пољском и руском – Књазев 1989: 141). Овакви глаголи у руском помињу се и у раду Храковски 1986: 157.

³¹ Храковски (1989: 19) скреће пажњу да Падучева (1986: 418) говори не о глаголима, већ о употреби глагола. У ствари, говорећи о глаголима који у различитим контекстима имају различито тумачење Падучева закључује: у таквим случајевима немамо посла с класама глагола већ прије с класама глаголских употреба – „глаголо-употребление“.

³² За руски в., нпр. Падучева 1986: 415; 1996: 11; Храковски 1986: 157; 1989: 20–21.

ли се она врши у једном временском одсјеку (1) макар она била конципована као избориво мноштво (1a) или се врши у неодређеном броју временских интервала – као неререференцијална радња (2)–(4):

- (1) *Неко и овог јуџира мисли на вас* (Танасић 1996: 30; Д. Радовић); (1a) *Двајуџи Марко скелеџију зовну*; (2) *Субојом и недељом сџанови личе на каце* (Танасић 1996: 30; Д. Радовић); (3) *При разговору он честио вади своју сџину оловку* (Танасић 1996; Андрић); (4) *Само џазарним даном враћала нам се храбросџи* (Танасић 2005: 400; М. Лалић).

На сва три временска плана радње се могу вршити регуларно или ирегуларно (Ивић 1983: 38). „Регуларност у принципу или испољава апсолутан карактер (значење ’редовно се остварује [у назначеним приликама]’), или допушта евентуалност одступања од правила (значење ’обично се остварује [у назначеним приликама]’), док је ирегуларност или оличена у карактеристичној фреквенцијској одређености (значење ’често/ретко се остварује’) или сведена на епизодичност лишину фреквенцијске димензије (значење ’понекад се остварује’). На тој скали могућности међусобно се јасно супротстављају два екстрема – потпуна регуларност (’редовно’) и изразита епизодичност (’понекад’). У међупростору се протежу информације типа ’обично се остварује’, ’углавном се остварује’, ’најчешће се остварује’, ’често се остварује’, ’ређе се остварује’ и сл. чинећи прелаз између поменутих двају екстрема врло поступним (оно што је, рецимо, окарактерисано као ’најчешће’ није, разуме се, по природи својој регуларно, али је, с друге стране, безмало то)“ (Ивић 1983: 38). У оваквим случајевима (2) одредба цикличности означава регуларно понављање углавном календарских периода времена (Храковски 1989: 20). Примјер (3) илуструје одређивање понављања на скали ријетко – често, а у четвртном примјеру одредбом се прошла радња одређује као неререференцијална. Овим одредбама се указује и на величину интервала између радњи / ситуација које се понављају. Они могу одговарати уобичајеној (условној) норми, могу бити већи или мањи од уобичајене норме. У реченици се ријетко указује да понављање радње / ситуације одговара уобичајеној норми (Храковски 1989: 21).

Као један од фактора који обезбеђују разликовање неререференцијалних од референцијалних радњи узима се и контекст, који изван граница саме реченице обезбеђује реченици једно или друго значење (Храковски 1989: 22; Долињина 1989: 266). Тако је у следећим примјерима:

- (1) *Као и свака туберкулоза, она се шири на све органе* (Танасић 1996: 52; Д. Ћосић); (2) *Иде ли воз до џог месџа?* (Танасић 1996: 52;

Д. Сушић); (3) *Ту се, на ћуиријској огради, излажу на њродају њрве ѡрешиње* (Танасић 1996: 52; Андрић); (4) *И све се сврши на ѡме* (Танасић 1996: 53; Андрић); (5) *Од великог ѡеретиа чамац ѡиоине до саме ѡаласњаче* (Танасић 1996: 53; Вечерње новости).

У прва три примјера контекст разрјешава питање да ли се ради о садашњим референцијалним или неререференцијалним радњама / ситуацијама. У четвртном и петом примјеру није таква вишезначност посриједи будући да перфективни презент не исказује садашње референцијалне ситуације. Овдје контекст указује да се ради о садашњости – дакле референцијално представљеној радњи, а одстрањује могућност да се ради о временској трансформацији.

Некад контекст и временска одредба дјелују удружено: контекст указује да се ради о садашњости, а одредба о ком типу садашњости је ријеч:

(1) *Женскиње се не чешља у ѡеѡак* (Танасић 1996: 61; Борба); (2) *Чешљају се субѡѡм* (Танасић 1996: 59; Борба); (3) *Пусѡѡ човеку ѡад све ѡада на ѡамеѡ* (Танасић 1996: 55; Д. Ђосић).

Пошто се садашње референцијалне радње не могу временски одређивати тако да се именује временски одсјек који се не подудара с моментом говора, јасно је да у наведеним примјерима оне одређују садашње неререференцијалне радње. Исто тако, глаголски вид удружен са контекстом може бити показатељ неререференцијалности; рецимо, довољно је да се контекстом покаже да радња исказана перфективним презентом припада садашњости, па да буде јасно да се ради о неререференцијалности, будући да презент свршених глагола не може исказивати садашње референцијалне радње.

Треба додати да се оваквим временским одредбама радње не одређују увијек као референцијалне или неререференцијалне, неке исте одредбе у сарадњи са другим чиниоцима могу да стоје уз глаголе референцијално и неререференцијално употријебљене. Сложенији је однос између временских одредби у реченици и опозиције референцијалност / неререференцијалност радње / ситуације.³³

Не мора се у реченици увијек експлицитно исказати и моменат референције. То посебно важи за садашње референцијалне радње пошто се код њих моменат референције подудара са моментом говора, па је његово исказивање често сувишно. На том плану се чешће јављају одредбе које указују на неререференцијалност глаголске радње.

³³ О српској ситуацији се детаљније говори у радовима Танасић 1996 и Танасић 2005.

Ниједан од ових показатеља неререференцијалности радње у реченици није потребан у народним пословицама и сличним изрекама:

Сий гладну не вјерује. Рука руку мије, а образ обије. Кома закон у ѿоузу лежи прагови му смрде нечовјешивом (Његош). Дјеца са рођењем доносе сјособносїи говора, а у ѿородици га уче. Само духо-ви ѿрвог реда чїїају ѿприроду у оригиналу (Божидар Кнежевић).

У неким случајевима је тешко одредити да ли је реч о ререференцијалној или неререференцијалној радњи. У реченици значење плуралности може да губи доминантну позицију. То се дешава „када се битним за значење конструкције не јавља не сам факт поновљивости радње, већ резултати до којих поновљивост доводи – мијења се, преосмишљава или карактер односа између предиката и једног од његових актаната или аспектуална семантика предиката, или и једно и друго. Предикат почиње да карактерише својство или навику субјекта, указује на повећање дужине периода у коме се то догађа, захваљујући чему они осмишљавају као један ’хипердогађај’, наглашавати исцрпеност објекта или именовати ново стање субјекта“ (Долињина 1989: 265). То ново значење постаје доминантно, а сама идеја плуралности радњи је присутна само латентно (Долињина 1989: 265).³⁴

Има глагола који у реченици служе да најаве неререференцијалну радњу исказану другим глаголом, замјењују друге помињане начине који обезбјеђују у реченици неререференцијално тумачење радње / ситуације: *биваїи* (1), *десїи се / дешаваїи се*³⁵ (2а), *догодиїи се / догађаїи се* (2б), *имаїи* (обичај) (3), *знаїи* (имати обичај; Речник САНУ, књ. 7: знати I. 6) (4а); *дешавати се, догађати се, бивати*; Речник САНУ, књ. 7: знати I. 6) (4б):

(1) *Бивало је случајева да се и не јави кад дође*; (2а) *Тако се дешавало да сїавају ѿд оїтвореним небом* (Танасић 1996); *Деси ми се да да-нима само ѿсмаїрам заїочейи ѿсао у ѿокушају да га разумем и ѿрави ѿуї до извршења* (Вечерње новости, 4. 5. 2020; М. Шобајић); (2б) *Догађало му се да, у својим улогама, смањује одсїојање ѿрема себи а ѿвећава га ѿрема другима; догађало му се, све чешиће, да она ѿреїтерана самоувереносїи, којој се ѿодсмевао код других, избије и из њега; догађало му се да, за час, ѿверује како ће му ѿобеда увек биїи наклоњена, иако не значи много* (С. В. Јанковић, Дорћол); (3) *Оїшуда они који имају склоносїи ка овој врсїи доживљаја имају и обичај да*

³⁴ О постепености прелаза из једне у другу појаву у новије вријеме се код нас говори, највише као фазичности, чију теорију је детаљно представио Милорад Радовановић (Радовановић 2009 и Радовановић 2015).

³⁵ Наводи их и за руски језик Храковски (1989: 21).

се, баш из Узун Миркове, сѣушијају некадашњом Сѣаром чаршијом (С. В. Јанковић, Дорћол); (4а) Знао је викаџи на свог ѿсара луѣјајући шаком ѿ сѣолу (Речник САНУ; В. Десница); Тако је Рига Велесѣинац знао да чѣѣаве месеце ѣроводи у учењу и чѣѣању, као шѣѣо је Рига од Фере знао да их ѣроводи у ѣуѣовањима и луѣањима (С. В. Јанковић, Дорћол); (4б) У Београду кошава зна да дува ѿ седам дана (Разг.); Понекад је жиѣѣеље ове улице ѣред зору, знала да ѣробуди нека врло архаична, слеђена ѣѣшина (С. В. Јанковић, Дорћол).

Већ је речено да је одлика садашњих референцијалних радњи да се код њих моменат вршења радње и моменат референције говора нужно подудара с моментом говора, код неререференцијалних – видјели смо, он именује неограничен број интервала у којим се радња догађа, а да ли се неки од њих падудара с моментом говора, не узима се као битно. Зато се код референцијалних садашњих радњи моменат референције не исказује, сем кад комуникативни циљ захтијева да се посебно нагласи. С обзиром на такво стање ни питање о мјесту момента референције на временској оси нема смисла кад су посриједи садашње референцијалне радње. Зато се у реченицама с таквим питањем радња обавезно јавља као неререференцијална:

(1) Кад независну реченицу не одвајамо зарезом? (Танасић 1996: 72; Ј. Вуковић); (2) Када сѣвараше? (Танасић 1996: 72; М. Селимовић).

Будући да је исказивање момента референција садашњих референцијалних радњи са информационе стране сувишно, сем кад се то жели посебно нагласити, у временским реченицама се на плану садашњости исказују само неререференцијалне радње / ситуације:

(1) Кад говоримо о нашем народном језику, гоѣово увек ѣолазимо од неѣачне чињенице (Танасић 1996: 92, М. Селимовић); (2) Увек се буни кад иде ѣосле ѣоноћи на сѣражу (Танасић 1996: 92, Д. Ћосић); (3) Кад их среѣнем, ја се смејем за инаѣи (Танасић 1996: 93, Д. Ћосић); (4) Кад има ѣара, никад се са женом не закачим (Танасић 1996: 96, НИИ); (5) Чим команданиѣ не верује, ни борци не верују (Танасић 1996: 98, Д. Ћосић); (7) И чим неко ѣочне о ѣошѣењу, гледају га као бијелу врону (Танасић 1996: 98, М. Лалић).³⁶

Опозиција референцијалност / неререференцијалност глаголске радње доводи се у везу и са глаголским видом. У науци се водила дискусија око тога да ли је ова опозиција један од начина исказивања аспектуалности или је изван поља аспектуалности. Неспорна је чињеница да се и референцијалне и неререференцијалне радње исказују глаголима оба вида. Ставови појединих истраживача се ипак разликују

³⁶ О оваквим реченицама нешто више в. у раду Танасић 1986.

у погеду виђења односа ове двије категорије и крећу се од мишљења да су оне међусобно удаљеније (Паневова 1971: 28) до тврдње да су ближе, да међу њима границе нису чврсте (Бондарко 1990: 20).³⁷ Бондарко у позним годинама својих изучавања глагола категорију референцијалност / нереференцијалност глаголске радње смјешта у *аспектуално-темпорални комплекс*, који сачињавају аспектуалност, референцијалност / нереференцијалност, темпоралност, таксис и временски систем (Бондарко 2011: 96). За њега аспектуалност има суштинску улогу у семантици опозиције референцијалност / нереференцијалност будући да се ради о карактеру протицања радње у времену (Бондарко 2011: 96). Ипак је утврђена извјесна законитост у погледу односа између ове двије семантичке категорије. Књазев истиче да се итеративност (тј. нереференцијалност) у свим словенским језицима исказује претежно глаголима несвршеног вида, а разлике се јављају у погледу подобности свршеног вида за ту функцију (Књазев 1989: 140). За руски језик се истиче да није склон исказивању нереференцијалности глаголима свршеног вида; исказивање итеративности свршеним глаголима носи боју експресивности (Књазев 1989: 140). Та несклоност је посебно изражена на плану прошлости (Бондарко 2011: 96). У чешком, словачком, лужичком и словеначком исказивање итеративности глаголима свршеног вида не зависи од временске форме, док се у српском и пољском језику релативно ријетко употребљавају глаголи свршеног вида у облицима прошлог времена (Књазев 1989: 141).³⁸

Што се тиче српског језика, глаголи свршеног вида немају сувише ограничен домен употребе у исказивању нереференцијалности. Наиме, презент глагола свршеног вида исказује регуларно нереференцијалну садашњост, а управо је без могућности да исказује референцијалну садашњост. С друге стране, тачно је да глаголи свршеног вида имају малу могућност исказивања нереференцијалне прошлости претериталним глаголским облицима (о томе в. Ивић 1983; детаљније Танасић 2005), али је таква могућност сасвим доступна овим глаголима при употреби облика потенцијала за исказивање прошлости. Могло би се рећи да српски глаголски систем данас не показује тенденцију коју за руски констатује Бондарко (о томе в. Ивић 1983; Танасић 2005).

У литератури се поставља питање о вези између категорија референцијалност / нереференцијалност глаголске радње и темпоралности. Постављала су се питања од тога да ли је опозиција референцијалности / нереференцијалности изван категорије темпорал-

³⁷ Везу између ова два поља виде и Милка Ивић (1983) и Књазев (1989: 140).

³⁸ Преглед ситуације у словенским језицима даје и М. Ивић 1983.

ности до тога да ли се она испољава код употребе глагола на сва три временска плана или само на плану садашњости. Дошло се до става да је очито да се при изучавању функционисања система глаголских облика мора узимати у обзир ова опозиција (Паневова 1971: 27–28; Ивић 1983). Указује се да се ова поља пресијецају; на томе инсистира А. В. Бондарко 1979: 136; 1984: 502, а у новије вријеме Бондарко (2011: 96) смјешта ове двије категорије у аспектуално-темпорални комплекс. И опет он подвлачи да су ове двије категорије повезане јер свака временска форма оставља утицај на начин представљања семантике нереференцијалности (Бондарко 2011: 98). Та веза између ове двије категорије огледа се и у српском језику. Српски језик, као и други словенски језици уосталом, нема два посебна система глаголских облика за исказивање референцијалних и нереференцијалних радњи. Један и други тип радњи исказује се углавном истим глаголским облицима, уз одређене специфичности њихове употребе. Тако се садашње референцијалне радње исказују само несвршеним презентом, а садашње нереференцијалне радње – и несвршеним и свршеним презентом (в. Танасић 1996). Изражавање те опозиције глаголским облицима на плану прошлости и будућности у српском језику описано је у раду Ивић 1983 и, детаљније, у Танасић 2005.

Прошле референцијалне радње се, опет, исказују перфектом глагола оба вида, а нереференцијалне по правилу само несвршеним перфектом. Кажем: по правилу, јер у одређеним ситуацијама и перфективни перфекат исказује прошле нереференцијалне радње, најчешће у пословицама (в. Танасић 2005: 401–402) као што то чини, опет у одређеним ситуацијама, и облик аориста (Танасић 2005: 427). Имперфекат је опет подобан за исказивање прошлих референцијалних и нереференцијалних радњи. С друге стране, нереференцијалне прошле радње свршеног вида исказују се обликом потенцијала, који са обликом перфекта исказује и несвршене нереференцијалне радње у прошлости.

Да се категорије референцијалност / нереференцијалност и темпоралност не подударују апсолутно, говори и чињеница да се опозиција референцијалност / нереференцијалност радње сусреће и код модалних глаголских облика (и у основној њиховој употреби, не само кад је посриједи њихова временска употреба). О томе свједоче сљедећи примјери са императивом: *При вожњи држише се за руковаше* (Танасић 1996: 28); *Кад лисица њредукује, њазу на гуске* (Танасић 1996: 97). Кад знамо да је потенцијал готово једино средство за исказивање прошлих свршених радњи нереференцијално конципованих, а да он притом, напоредо са перфектом, исказује и несвршене радње овога

типа, да у одређеним околностима и императив исказује прошлу радњу, онда неминовно спознајемо и то да није тако крута граница међу временским и модалним глаголским облицима.

Категорија референцијалност / неререференцијалност је повезана и са категоријом таксиса – „која у полипредикативним конструкцијама изражава временски однос међу радњама у оквирима јединственог, заједничког, временског плана“ (Бондарко 2011: 99). Истоврсност, јединственост радњи с тачке гледишта својстава референцијалност / неререференцијалност укључује се међу обавезна својства таксиса: посматране двије предикације морају бити или референцијално или неререференцијално конциповане. Ако тако није, нема довољно разлога да се говори о таксису (Бондарко 2011: 99).³⁹

У склопу проучавања употребе глаголских облика посебно мјесто има режим њихове временске транспозиције. Временска транспозиција глаголског облика значи његову употребу у одређеним контекстуалним условима за исказивање времена које није карактеристично за дати глаголски облик. При таквом режиму употребе временских глаголских облика моменат говора не служи као референтна тачка (Танасић 2005: 347). Временском транспоновану подложни су и модални глаголски облици потенцијал и императив. Наша синтаксичка наука је током XX вијека о временским транспозицијама глаголских облика досљедно говорила као о виду њихове релативне употребе.⁴⁰ То је, видјели смо, био један случај гдје су сви истраживачи глаголских облика били с-гласни и одступали од дефиниције релатива коју је дао Александар Белић – и сам он је то чинио. Такав приступ задржали су и наши граматичари који су водили значајну ријеч у дискусијама о индикативу и релативу (Стевановић 1991; Ј. Вуковић) и њихови сљедбеници (Станојчић–Поповић 2005; Миновић 1987). Временска транспозиција глаголских облика има своја правила устројавања, а најбитнија је у томе чињеница, већ истакнута, да се ту моменат говора не јавља као

³⁹ О таксису, његовом тумачењу у релевантној литератури и о ситуацији у српском и украјинском језику говори се у пространој монографији Поповић 2012, као и у Поповић 2018 (за српски језик), гдје она полази од сљедеће његове дефиниције: „Таксис је функционално-семантичка категорија која обухвата средства морфолошког, лексичко-семантичког и синтаксичког нивоа у функцији исказивања узајамне темпоралне оријентације у реченици главне и зависне ситуације, које могу бити временски подударне и неподударне – симултане и асимултане“ (Поповић 2018: 491). Она је практично ову тему увела у српску лингвистику.

⁴⁰ М. Стевановић је, видјели смо, тврдио да презент транспонован у будућност кад уз њега не иде временска одредба има модално значење, што је још у његово време побијано од неких синтаксичара.

релевантна тачка за временско одмјеравање.⁴¹ То и јесте разлог да се оваква употреба глаголских облика издваја и да је не треба мијешати са њиховом примарном употребом, гдје се разликује индикативна и релативна употреба, што је била честа пракса у нашој синтаксичкој традицији. Ово је у славистичкој литератури већ истицано. Тако Е. В. Падучева каже: „Наративни режим (епски стил) одликује се тиме што однос текста према говорној ситуацији, а, следствено, и према моменту говора, за њега не постоји. [...] парним према наративном прошлом времену јавља се историјски презент, који такође не исказује однос подударана с моментом говора. Опозиција 'садашњост' / 'прошлост' преобраћа се при наративном режиму у опозицију 'ближе' / 'даље'“ (Падучева 1986: 416; исто и Падучева 1996: 13). Слично о временском транспоновању презента у прошлост говори и А. В. Бондарко. Он за употребу приповједачког презента каже да значење њиме исказане прошлости „проистиче из самог факта приповиједања, а не из супротстављања времена сваке од тих радњи са садашњим временом момента ријечи. Везе са садашњим временом нема ни за аутора ни за читаоца“, а облицима приповједачког презента исказан низ радњи значи след догађања (Бондарко 2011: 233). По сличним принципима врши се и транспоновање презента у будућност, које је, такође, карактеристично за српски језик.⁴²

Јасно је, дакле, да из описа примарне употребе глаголских облика, кад се њима исказане радње одмјеравају према моменту говора – које припадају синтаксичком индикативу или релативу, треба искључити временске транспозиције глаголских облика. Већ је показано какве је проблеме у тумачењу индикатива и релатива нашим синтаксичарима доносило то што нису разумели да временске транспозиције не треба тумачити у складу с том теоријом.⁴³

Такође, модална трансформација временских глаголских облика не треба да се мијеша са релативном употребом глаголских облика. Већ је Александар Белић схватио да је потребно издвојити модалну употребу глаголских облика. Дакле, поред исказивања модалности модалним глаголским облицима у њиховој основној употреби,

⁴¹ Нешто више о временској транспозицији глаголских облика на примјеру презента, са избором литературе, в. у раду Танасић 1996: 147–163; Танасић 2005.

⁴² О овом типу транспоновања презента у српском језику више в. у Танасић 1996: 158–163.

⁴³ Свој став изнесен 1986. године Падучева поткрепљује мишљењем Џ. Форсајта (J. Forsyth, *A grammar of aspect*, Cambridge, 1970) и Е. Бенвениста (*Ойшїта лингвистїика*, руско издање – 1974). То нашим тадашњим проучаваоцима употребе глаголских облика или није било познато или се није учинило довољно увјерљивим.

модалност се исказује и временским облицима при њиховој модалној транспозицији.

Видјели смо, дакле, да се временски глаголски облици јављају у одређеним условима и у функцији исказивања модалних значења, а да модални глаголски облици, опет, у одређеним условима исказују временска значења. Модалност је категорија сложена и по томе што се у српском језику, као и у другим словенским језицима, исказује различитим средствима. Када је посриједи глагол, модалност исказују поједини глаголи својом лексичком семантиком и глаголски облици.

Има случајева да се у стручној литератури неки другачији вид исказивања модалног значења приписује глаголским облицима. Тако, кад је посриједи по својој лексичкој семантици модални глагол, лични глаголски облик образован од тога глагола сам по себи не мора имати модално значење. У реченици *Он је морао да оде* – перфектом се исказује временско значење: радња припада синтаксичком индикативу. Ни модалне ријечи у синтаксичком споју са предикатски употријебљеном глаголском лексемом не обезбојеђују модалност датом глаголском облику – уп. *Он вјероватно ради*. Као што модална семантика саме глаголске лексеме не предодређује и модалност глаголског облика у којем се она остварује, тако исто она не може обезбиједити модалност глаголском облику у предикату подређене клаузе, тј. у реченицама типа *Ја вјерујем да је он оишшао*. У наведеном примјеру и облик презента у управној и перфекат у зависној клаузи имају временско, а не модално значење.

Све досад речено може се свести на следеће.

Категорија референцијалност / нереференцијалност глаголске радње / ситуације, по другоме јединичност / неограничено мноштво радње односно ситуације, представља једну од језичких универзалија. Ову категорију глаголске радње / ситуације не исказује глагол као такав – сем по изузетку, она не лежи у глаголској лексици, ни у морфологији; то је интерпретативна категорија (Долињина 1989: 269; Храковски 2014: 7–9).⁴⁴ То значи да се разлика између референцијалних и нереференцијалних радњи / ситуација остварује на нивоу реченице, понекад чак и изван реченице – у контексту.

У проучавању синтаксе глаголских облика у српском језику треба имати у виду следеће.

⁴⁴ Овдје Долињина упућује да су на интерпретативни карактер многих глаголских категорија указивали многи лингвисти, а на такав карактер низа аспектуалних појава указивао је Маслов још раних шездесетих година XX вијека, као и Бондарко седамдесетих година.

Прво, временске и модалне транспозиције глаголских облика остају изван њихове примарне употребе и треба их проучавати без успостављања односа према категорији индикатива и релатива. Тиме се та категорија ослобађа оптерећења које је доносило повезивање с транспозицијама; донедавно је то посебно био случај с временским транспозицијама.

Друго, при проучавању употребе глаголских облика потребно је водити рачуна да се њима на сва три временска плана исказују два типа глаголских радњи – референцијалне и неререференцијалне радње. Разликовање референцијалних и неререференцијалних радњи отклања неспоразуме који су се јављали у тумачењу глаголских облика у вези с теоријом индикатива и релатива. То је посебно било у случају употребе облика презента, гдје су се одређена питања из домена ове опозиције покушавала ријешити преко синтаксичког индикатива и релатива, без претходног рашчлањивања садашњих радњи на референцијалне и неререференцијалне. Разликовање тих двају момената отклонило је те сметње и дефинитивно скинуло питање перфективног презента на плану садашњости. Увођење категорије референцијалност / неререференцијалност глаголске радње омогућило је да се примарна употреба глаголских облика опише у кључу теорије синтаксичког индикатива и релатива без остатка. Укључивање те категорије у опис глаголског система ослобађа потребе за оним свим појмовно-терминолошким рјешењима за којим су наши синтаксичари посезали да би премостили препреке на које су наилазили у тумачењу употребе и значења глаголских облика, па и тумачења синтаксичког индикатива и релатива мимо критеријума на којим се они заснивају (Танасић 1996).

Пошто је опозиција референцијалност / неререференцијалност, као најизраженији вид категорије мноштва радњи / ситуација – а за синтаксу глагола и од највећег утицаја – интерпретативне природе, то значи да глаголски облици сами собом не исказују ни референцијалне ни неререференцијалне радње; већ је показано који су то фактори који имају улогу при тумачењу радњи. Ипак, постоје извјесни принципи који регулишу употребу глаголских облика притом. У најопштијем, то је за српски језик, што важи и за друге словенске језике, изнијела Милка Ивић: „Инвентар глаголских облика којима се разликује време под овде разматраним неререференцијалним околностима не сме бити идентичан с инвентаром референцијалних глагола у одговарајућој функцији“ (Ивић 1983: 51).

Домети уважавања разликовања опозиције референцијалност / неререференцијалност глаголске радње, на коју је код нас скренула пажњу

Милка Ивић, провјерени су у опису функционисања српског глаголског система. Теорија референцијалности и неререференцијалности глаголске радње први пут је примијењена у опису синтаксе презента српског језика, глаголског облика с најкомплекснијом синтаксом (Танасић 1996),⁴⁵ потом и у опису синтаксе глаголских облика у српском језику у цјелини (Танасић 2005). Наравно – а то истичу и руски теоретичари чији је највећи допринос проучавању категорије мноштва радњи / ситуација, остаје још доста посла да се појава потпуније опише – идући од значења ка глаголским облицима и од глаголских облика ка значењу ове категорије.

Већ је било нешто ријечи о значају глаголског вида у изучавању функционисања система глаголских облика у српскоме језику – у вези са опозицијом референцијалност / неререференцијалност глаголске радње. Тај значај је, међутим, много већи него што би се могло разабрати из споменутог. Поједини глаголски облици се јављају искључиво, или готово искључиво, као облици глагола једнога глаголског вида. У појединим случајевима секундарне употребе неки глаголски облици се граде опет од глагола једнога вида. Затим, глаголски вид се показује као посебно релевантан у успостављању временских односа међу предикацијама у сложеним реченицама. Међутим, има у вези са глаголским видом и питања која се првенствено тичу морфологије.

При опису функционисања глаголских облика важно је водити рачуна о оним питањима која се традиционално наводе под називом *глаголско стање* (лат. *genus verbi*, грч. *diáthesis*). То је категорија⁴⁶ везана за глагол; у нашој литератури у употреби је и термин глаголски род, у последње вријеме све више глаголска дијатеза. Различито се дефинише и зато што није на јединствен начин граматикализована. У образовању глаголског стања учествују морфолошка, синтаксичка и семантичка компонента. Ову категорију има много више језика него категорију глаголског вида. Свака пунозначна ријеч има категорију дијатезе; то је однос између елемената семантичког и синтаксичког плана који се успостављају уз ту ријеч. Сваки глагол својом семантиком отвара мјесто за једног или више учесника, актаната, који попуњавају њене семантичке валенције. Глаголска дијатеза, односно глаголско стање јесте, најкраће и најопштије речено, однос између елемената

⁴⁵ У приказу ове књиге академик Ирена Грицкат је написала: „Тиме је [увођењем опозиције референцијалност / неререференцијалност] у великој мери стављена на своје право место подела на индикатив и релатив (и модус), која је у србистици доста дуго била у оптицају, доживљавајући и своју еволуцију и своја лутања“ (Грицкат 1997: 215).

⁴⁶ Текст о овој глаголској категорији представља (мој) текст објављен у *Српској енциклопедији*, Нови Сад – Београд.

семантичког и синтаксичког плана које уводи глагол. Различити аутори на различите начине систематизују видове глаголског стања, па нема уједначеног става о томе колико има глаголских стања. Углавном нису дискутабилна глаголска стања која чине центар ове глаголске категорије – активно (актив) и пасивно стање (пасив). Актив је глаголско стање код кога се вршилац радње, агенс, у реченици исказује субјектом у номинативу, а објекат на који је радња усмјерена (пацијенс), ако га глагол захтијева, налази се у позицији ближег објекта, у српском језику у акузативу без предлога, рјеђе генитива без предлога, нпр.: *Тијана је њрићремала исцйић љейос*. Пасив је глаголско стање код кога се реченичним субјектом у номинативу не именује агенс, већ објекат на који је радња усмјерена (пацијенс), агенс добија позицију допуне, а предикат карактерише вршење радње у времену о коме реферише предикат, нпр.: *Исцйић је њрићремљен љейос; У јесен се њрићрема зимница*. Пасив се остварује искључиво са прелазним глаголима, актив са прелазним и непрелазним. Пасив се у овој опозицији узима као маркирани члан пара. Категорија пасива није морфолошки граматикализована у српском језику, као ни у другим словенским језицима, прецизније, морфолошки ниво није довољан за исказивање пасивног стања. Актив се остварује у реченицама са активним формама глаголских облика у предикату (нпр. *кућујем, кућовао сам, кућоваћу* – итд.), пасив се исказује у реченицама са предикатом образованим помоћу трпних придјева (нпр. *бивам ићићан, ићићан сам, бићу ићићан* – итд.). Међутим, глаголски облици са активном формом предиката јављају се при исказивању и пасива и других видова глаголског стања. Уз то, ни реченице са трпним придјевом у предикату не исказују увијек пасив, пошто се он некад понаша као прави придјев, па тада нема глаголског стања, дијатезе, нпр.: *Соба је окречена и свијейла*; овдје нема вршења радње. Уз то, пасив се у српском језику исказује и у реченицама са активном формом предиката и замјеничком ријечи *се* као ознаком пасивног стања: *Кућа је грађена – Кућа се градила*. Зато је реченица оквир у ком се остварују и идентификују ова глаголска стања. Семантика такође игра улогу. Нпр. код актива је пресудно у неким случајевима препознавање врсте актанта, односно члана реченице – уп. *Весна је чекала ццјелу ноћ – Весна је чекала ноћ* (одредба времена – ближи објекат). Мада се активном и пасивном реченицом у основи исказује иста ситуација, међу њима има разлике. Тако се у пасивној реченици досљедно искључује синтаксичка позиција ближег објекта, али се отвара нова синтаксичка позиција – агентивна допуна: *Бојан је њохваљен од (сцйране) разредног сцйарјешине*. У српском језику

валенција за агенс је слаба; зато се он ријетко исказује мада обавезно учествује на семантичком плану. Неисказан агенс се идентификује на основу ширег контекста или се на њега указује индиректно најчешће неким предлошко-падежним конструкцијама, уп. *У Скујшићини је донесен закон; Међу студентима се не прихватају нови услови студирања*. У рефлексивном пасиву ова допуна се не препоручује у књижевном језику. Избор активне или пасивне реченице условљен је комуникативном хијерархијом семантичких актаната која се представља у синтаксичкој структури реченице. Има језика у којима не постоји опозиција актив – пасив.

Мада и данас и неки значајни лингвисти сва стања своде на актив и пасив, има много разлога против таквог приступа; могли би се тако дијелити облици предиката, али предикат није исто што и глаголско стање, дијатеза; видјели смо да се и пасив може исказивати у реченици са активним обликом предиката. У складу са дефиницијом глаголске дијатезе оправдано је говорити да сваки глагол има најмање једно глаголско стање.

Због формалне сличности с партиципским пасивом, у нашој литератури се не издваја посебна категорија глаголског стања *декаузатив*: разлика је у томе што декаузатив нема агенс, па ни агентивну допуну у реченици. Тако би према активу: *Вјешар је сломио грану* – декаузатив био: *Грана је сломљена*.

Као посебан вид глаголског стања издваја се и медијално стање. Образује се са повратним и неповратним глаголима. Радња полази из субјекта и завршава се у њему: *Дијете се радује; Мајка блиста од среће*. Постоји више подтипова рефлексивног стања. Право повратно глаголско стање: субјекат радње је истовремено и њен објекат: *Дјевојка се чешља*. Узајамно-повратно стање: два или више субјеката врше радњу једни на другим: *Дјеца се рву, жене се свађају, на крају су се расијали лијепо*. Постоје случајеви кад се у реченици јавља хомонимија; она проистиче из глаголске лексике. Према прелазном глаголу може да се јави неки тип повратног глагола. С таквим глаголима у реченици с присутним елементом *се* могу се исказивати различите дијатезе: *Дјевојке се воде за руке* – узајамно-повратна или пасивна дијатеза, *Ружа се савија испод њрозора* – медијум или пасив. Хомонимија се разрјешава кроз утврђивање семантичко-синтаксичких односа у реченици. Тип глаголског стања одређује се утврђујући да ли је номинативом субјекта исказан агенс или пацијенс. Овим није исцрпљен списак подтипова глаголског стања јер сваки глагол подразумијева постојање бар једнога типа стања – начина представљања семантичких учесника у реченици.

Глаголско стање се исказује и у безличним реченицама у којим се не исказују ни агенс ни пацијенс; за овај посљедњи постоје ријетки изузеци.

Већ је код нас постала традиција, при опису српских синтаксичких датости, да се отвара посебно поглавље посвећено синтакси глаголских облика. А с тим у вези искрсава важно принципско питање да ли глаголски облици своја значења исказују на морфолошком или на синтаксичком нивоу.

И из овога што је овдје речено може се наслутити, а то је много очигледније из ширих излагања о глаголским облицима, да има много више разлога да се употреба и значења глаголских облика разматра у оквиру синтаксе. Мало је, наиме, глаголских облика који већ самом врстом своје граматикализованости објелодањују своја најважнија значења. За глаголски систем српскога језика карактеристично је да већина чланова тога система има ту способност да не буду увијек истозначно протумачени, као и да многи од њих исказују значења која као примарна припадају неким другим члановима система о којем је ријеч. Такву своју значењску разноликост они исказују уз већу или мању сарадњу других реченичних дијелова, а неријетко у томе учествује и шири контекст. Тако се релативновременска детерминација предикације глаголским облицима обавезно остварује на синтаксичком нивоу будући да сам глаголски облик као такав не може да исказе у том смислу конциповано вријеме. Још је и већа улога синтаксичког окружења код тзв. транспонована глаголских облика. Ту се такође укључује и шири контекст, односно синтакса текста. Даље, глаголски прилози своје функције у реченици увијек остварују у оквиру синтаксе, синтагматским повезивањем са другим реченичним дијеловима. Посебно су наши глаголски облици као морфолошке категорије немоћни за идентификацију радње са становишта опозиције референцијалност / нереференцијалност. Већ је, наиме, речено да се један и други вид представљања глаголске радње исказује истим или готово истим регистром глаголских облика. Ову своју функцију глаголи остварују искључиво на синтаксичком плану језичке организације. Стога се и овдје, с пуно разлога, функције глаголских облика описују у оквиру синтаксе.

Има, додуше, и случајева када се основна функција неког глаголског облика остварује у оквиру ширем од просте реченице. То је, рецимо, својствено плусквамперфекту и футуру другом, глаголским облицима који готово увијек своје значење исказују у оквиру сложене реченице. Мада ово нису и једини случајеви када се значење глаголског

облика мора сагледавати у знатно ширем синтаксичком окружењу, тако се некад идентификује и неререференцијална употреба неког глаголског облика, било би ипак нерационално разбијати излагање о глаголским облицима тако што би се одређени случајеви њихове употребе описивали у оквиру синтаксе прости реченице, а други – у оквиру синтаксе сложене реченице. Кад год је вођење рачуна о ширем контексту релевантно, то се мора и чинити.

У изучавању синтаксе глаголских облика код нас се најчешће истраживачи одређују за следећи приступ: сваки глаголски облик се описује на једном мјесту. На тај начин се добија на једноме мјесту цјеловит увид у синтаксичко-семантичка својства глаголског облика. Такав приступ, међутим, има и своје слабе стране. Он, наиме, искључује ту могућност да се на једноме мјесту наведу детаљно сви подаци о средствима која могу да исказују одређено значење.

Рецимо, о начину исказивања прошлих неререференцијалних радњи говори се (тј. мора се говорити) при опису свих претериталних облика, али и у поглављу о потенцијалу, који у означавању прошлих радњи игра веома значајну улогу. Слично је и са временским транспонованем глаголских облика. О тој се појави говори на више мјеста, код свих глаголских облика који су склони временским транспозицијама. Потребно је посебно напоменути да се при наративном режиму излагања јавља већи број глаголских облика подвргнутих временској транспозицији. Очигледно је да би се овај вид глаголских транспозиција могао лијепо описати без дијелења тога описа уз поједине глаголске облике. Међутим, ниједан приступ није без извјесних недостатака. Одређење за један од могућих неминовно подразумејева и мирене са његовим недостацима и макар и недовољно остварену жељу да се ти недостаци учине што је могуће мањим.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1927: Александар Белић, О употреби времена у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог* VI, Београд, 102–132; Белић ²1999: Александар Белић, *О различитим њињањима савременог језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 293–299.
- Белић 1928: Александар Белић, О синтаксичком индикативу и „релативу“, у: *Symbolae grammaticae in honorem Ioanis Rozwadowski* II, Krakov, 47–56; Белић ²1999: Александар Белић, *О различитим њињањима савременог језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 293–299.

- Белић 1941; ²1958; ³1998: Александар Белић, *О језичкој њрироди и језичком развијку*, Београд.
- Бондарко 1984: Александр Владимирович Бондарко, О грамматице функционално-семантичких полей, *Известия АН СССР, Серия литературы и языка* 43/6, Москва, 492–503.
- Бондарко 1990: Александр Владимирович Бондарко, Темпоралност, у: *Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность*, орв. ред. А. В. Бондарко, Ленинград: Наука.
- Бондарко 2011: Александр Владимирович Бондарко, *Категоризација в системе грамматики*, Москва: Языки славянских культур.
- Вуковић 1938–1939: Јован Вуковић, Говор Пиве и Дробњака, *Јужнословенски филолог* XVII, Београд, 1–113.
- Вуковић 1955: Јован Вуковић, Синтаксичка вредност имперфекта у савременом српскохрватском језику, *Радови Научног друштва БиХ* 2, Сарајево, 144–246.
- Вуковић 1963: Јован Вуковић, Систем српскохрватских глаголских временских облика у временским и функционалним међуодносима (корелацијама), *Радови Научног друштва БиХ* 7, Сарајево, 105–148.
- Вуковић 1963: Dr Jovan Vuković, *Sintaksa glagola*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Грицкат 1954: Ирена Грицкат, *О њерфекту без њомоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким њојавама*, Београд: Институт за српски језик.
- Грицкат 1997: Ирена Грицкат, Др Срето Танасић, Презент у савременом српском језику, изд. Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога нс књ. 12, Београд, 1996, стр. 192, *Јужнословенски филолог* LIII, Београд, 215–216.
- Долињина 1989: Инга Борисовна Долинина, Теоретические аспекты глагольной множественности, у: *Типология итеративных конструкций*, отв. ред. Виктор С. Храковский, Ленинград: Наука, 258–269.
- Золотова 1975: Галина Александровна Золотова, Аспекти изучения категории глагольного времени, *Известия АН СССР, Серия литературы и языка* 34/3, Москва, 248–258.
- Ивановић 2017: Милена Ивановић, *Акционалносћ – семантика и форма: у савременом украјинском и српском језику*, Београд: Филолошки факултет.
- Ивић 1958: Милка Ивић, Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику, *Годишњак Филозофског факултета* III, Нови Сад, 139–152.
- Ивић 1980: Милка Ивић, О значењу српскохрватског плусквамперфекта, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* XXIII/1, Нови Сад, 93–101.

- Ивић 1983: Milka Ivić, Načini na koje slovenski glagol ovremenjuje ponavljaju radnju, u: Milka Ivić, *Lingvistički ogledi*, Beograd: Prosveta, 37–55.
- Ивић 1988: Милка Ивић, О разликовању конкретног од начелног саопштавања у српскохрватском језику, *Глас САНУ* CCCLII, Београд, 1–6.
- Књазев 1989: Юрий Павлович Князев, Выражение повторяемости действия в русском и других славянских языков, у: *Типология итеративных конструкций*, отв. ред. Виктор С. Храковский, Ленинград: Наука, 132–145.
- Милосављевић 2019: Стефан Ж. Милосављевић, О употреби итеративних глагола у перфекту за означавање избројивог мноштва радњи и њиховој конкуренцији са свршеним глаголима, *Научни састајанак славистија у Вукове дане* 48/3, Београд, 149–191.
- Милошевић 1970: Ксенија Милошевић, *Фуџур II и синонимски облици у савременом српскохрватском језику*, Сарајево: АНУБиХ.
- Милошевић 1977: Ксенија Милошевић, О питању „релативног“ карактера српскохрватског имперфекта, у: *Зборник радова њоводом 70-годишњице животиа академика Јована Вуковића*, Посебна издања Одјелјења друштвених наука АНУБиХ, књ. XXXIV, књ. 6, Сарајево: АНУБиХ, 247–260.
- Милошевић 1978: Ксенија Милошевић, О проучавању временских глаголских облика у сербокроатистици, *Зборник за филологију и лингвистику* XXI/2, Нови Сад, 93–121.
- Otazky 1979: *Otázky slovánske syntaxé* IX/1, Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Падучева 1986: Елена Викторовна Падучева, Семантике вида и точка отсчета, *Известия АНСССР, Серия литературы и языка* 45/5, Москва, 413–424.
- Падучева 1996: Елена Викторовна Падучева, *Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива*, Москва: Языки славянских культур.
- Паневова 1971: Jarmila Panevova, Eva Benešova, Petr Sgall, *Čas a modalita v češtině*, Praha: Universita Karlova.
- Пипер 1986: Предраг Пипер, Реципрочност и рефлексивност у словенским језицима, *Јужнословенски филолог* XLII, Београд, 9–20.
- Пипер–Клајн 2017: Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Рајхенбах 1947: Hans Reincschennbach, *Elements of symbolic logic*, New York: Macmillan company.
- Поповић 2012: Људмила Поповић, *Контрасивна граматика српског и украјинског језика: џаксис и евиденцијалност*, Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности.
- Поповић 2018: Људмила Поповић, Синтакса таксиса, у: Предраг Пипер, Миливој Алановић, Слободан Павловић, Ивана Антонић, Мари-

- на Николић, Дојчил Војводић, Људмила Поповић, Срето Танасић, Биљана Марић, *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику*, у ред. Предрага Пипера, Нови Сад: Матица српска – Београд: Институт за српски језик САНУ, 491–595.
- Радовановић 2009: Милорад Радовановић, *Увод фази лингвистике*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића.
- Радовановић 2015: Милорад Радовановић, *Фази лингвистике*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића.
- Симић 1966: Радоје Симић, Глаголска времена у зависној реченици, *Наш језик* XV/1–2, Београд, 1–57; XV/3–4, 121–157.
- Симић 1989: Радоје Симић, Синонимија и стилистика функције глаголских облика, *Књижевни језик* 18/3, Сарајево, 125–135.
- Сладојевић 1966: Петар Ч. Сладојевић, *О основним категоријама употребе глаголских облика у српскохрватском језику*, Београд: Научна књига.
- Станојевић–Ашић 2006: Veran Stanojević, Tijana Ašić, *Semantika i pragmatika glagolskih vremena u francuskom jeziku*, Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.
- Станојчић–Поповић¹⁰2005: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика за средње школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић 1937–1938: Михаило Стевановић, Питање значења времена у релативној употреби њиховој, *Јужнословенски филолог* XVII, Београд, 150–178.
- Стевановић 1957–1958: Михаило Стевановић, Начини одређивања значења глаголских времена, *Јужнословенски филолог* XXX, Београд, 19–48.
- Стевановић 1967: Михаило Стевановић, *Функције и значења глаголских времена*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Стевановић 1980: Михаило Стевановић, Још о проучавању система временских глаголских облика у српскохрватском језику, *Глас САНУ* CCCXXV, Одељење језика и књижевности, књ. 11, Београд, 9–61.
- Стевановић⁵1991 – Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнोजезичка норма). II. Синтакса*, Београд: Научна књига.
- Танасић 1986: Срето Танасић, Реченица као сигнал неререференцијалности глаголске радње, *Књижевни језик* XV/3–4, Сарајево, 177–181.
- Танасић 1996: Срето Танасић, *Презент у савременом српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Танасић 1997: Срето Танасић, Збирна вишекратност као синтаксичко-семантички тип мноштва радњи, *Јужнословенски филолог* LIII, Београд, 99–105.

- Танасић 1999: Срето Танасић, Семантика глагола и итеративност, *Јужнословенски филолог* LV, Београд, 37–45.
- Танасић 2005: Срето Танасић, Синтакса глагола, у: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременога српског језика. Просја реченица*, у ред. академика Милке Ивић, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад: Матица српска, 597–633.
- Танасић 2014: Срето Танасић, Пасивне конструкције за исказивање будућности, у: Срето Танасић, *Синтакса пасива у савременом српском језику*, Београд: Београдска књига, 119–136.
- Тополињска 1996: Зузана Тополињска, „Падеж“ и „глаголски род“ – две стратегије граматикализације односа између „предиката“ и његових „аргумената“, *Јужнословенски филолог* XLII, Београд, 1–9.
- Тошовић 1998: Бранко Тошович, Теорија индикатива и релатива как иновација в темпусологији XX века, у: *Słowo i czas*, red. Stanisław Gajda, Anna Pietryga, Opole; Uniwersytet Opolski, 11–36.
- Хлавса 1979: Zdenek Hlavsa, K problému aktuálnosti jako modifikační charakteristiky, u: *Otázky slovánske syntaxe* IX/1, Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 141–144.
- Холодович 1979: Александр Алексеевич Холодович, *Проблемы грамматической теории*, Ленинград: Наука.
- Храковски 1986: Виктор С. Храковский, Семантические типы множества ситуаций (опыт класификации), *Известия АН СССР, Серия литературы и языка* 45/2, Москва, 149–158.
- Храковски 1989: Виктор С. Храковский, Семантические типы множества ситуаций и их естественная классификация, у: *Типология итеративных конструкций*, отв. ред. Виктор С. Храковский, Ленинград: Наука, 5–53.
- Храковски 2014: Виктор С. Храковский, Есть ли у несовершенного вида в русском языке повторительное (неограниченно-кратное / многократное / итеративное / узуальное / хабитуальное) значение?, *Вопросы языкознания* 4, Москва, 3–12.

Срето З. Танасић

КРАТКОЕ ВВЕДЕНИЕ В СИНТАКСИС ГЛАГОЛЬНЫХ ФОРМ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

По причине сложности системы глагольных форм в сербском языке синтаксис глаголов является синтаксической дисциплиной, которой давно занимаются ученые. Эта область синтаксиса стала особенно интересной темой с тех пор, как Александр Белич выступил со своим подходом к синтаксису глаголов – представлением теории синтаксического индикатива и релятива. В настоящей работе подробно представлены достижения этой теории, указывается на главные вопросы, ставшие предметом разногласий в сербской науке в ходе ее толкования и применения, а также на открытые вопросы и причины, вследствие которых они и остались нерешенными по окончании споров. Показано, что эта теория с ее определениями не потеряли своей актуальности, но проблемы вызвали попытки включить в ее рамки и потом толковать то, что к ней не принадлежит. Должно было изыскать новые теоретико-методологические подходы, которые устранили бы тяжесть с теории синтаксического индикатива и релятива.

Новая эпоха в изучении употребления глагольных форм в сербском языке начинается в конце двадцатого века с монографией о презенсе, пользующейся новым подходом к синтаксису глагольных форм. Два главных момента в этом подходе. Первый выключает транспонирование глагольных форм из рассмотрения в ключе индикатива и релятива, с учетом момента речи, а вторым является введение референциальности / неререференциальности как вида категории множества глагольных действий. При временной транспозиции глагольных форм действие представлено без ориентации к моменту речи, и, согласно тому, эти действия не могут оцениваться в ключе синтаксического индикатива и релятива. На другой стороне, различение действия по отношению к моменту референции – разделение на референциальные и неререференциальные, снимает с повестки дня множество неразрешимых проблем, с которыми сталкивались наши синтаксисты. Такой подход освободил теорию индикатива и релятива от тяжести, делавшей невозможным ее успешное применение. Все спорные вопросы в толковании синтаксиса глагольных форм, начиная от Александра Белича до последующих сербских синтаксистов, предшествующих введению теории референциальности и неререференциальности, этим способом были решены. В работе указывается и на факт, что выражение оппозиции

референциальность / неререференциальность действия, т. е. ситуации, не выражается ни лексическими ни грамматическими средствами, что эта оппозиция, как один вид категории множества действий, является интерпретативной категорией. Представлен перечень факторов, влияющих на выражение референциальных и неререференциальных действий – по сути, одними и теми же глагольными формами. Работа основывается на доказанных достижениях включения теории референциальности / неререференциальности, так как автор пользовался этой теорией при описании сербских языковых фактов (монография о презенсе, 1996, и монография обо всех глагольных формах, 2005-го года), причем в последнее время он следил и за ее применением со стороны других исследователей. И хотя в начале было и определенной неписаной сдержанности к „попытке изменения канона Белича“, сегодня исследователи сербских глагольных форм применяют этот подход все больше.

В работе также указывается и на другие категории, имеющие значительную роль при изучении употребления глагольных форм, в том числе глагольный род и глагольный вид.

Ключевые слова и выражения: сербский язык, синтаксис глаголов, индикатив – релятив, множество действий, референциальность – неререференциальность, глагольный вид, наклонение, глагольные формы.

Оригинални научни рад
Примљено 21. маја 2020. г.
Прихваћено 28. септембра 2020. г.

БОЈАНА Д. ТОДИЋ САНКОВИЋ*
(Институт за српски језик САНУ, Београд)**

ПИТАЊЕ ФОРМЕ ЛЕКСЕМЕ *ПРВЕНАЦ*: ЛЕКСИКОГРАФСКИ АСПЕКТ

У раду се анализира процес формирања речничког чланка лексеме *џрвенац* на материјалу грађе за Речник САНУ – прецизније, пажња је усмерена на изналагање најпогоднијег решења за речничко заглавље ове одреднице. Присуство различитих формалних варијаната ове речи (*џрвенац*, *џрвијенац*, *џрвјенац*, *џрвљенац*) захтева подробније разматрање ове проблематике – питање старе основе, однос екавске варијанте и ијекавских варијаната (као и њихов међуоднос), те дефинисање нормативног статуса сваке од проматраних форми. Најзад, циљ рада има практичну применљивост – да се на основу спроведене анализе изнађе најприкладнији начин класификовања и квалификовања свих појавних форми ове речи у заглављу Речника САНУ, као и да се у оквиру њега понуде све информације везане за њене акценатске, граматичке и нормативно-статусне појединости.

Кључне речи: лексема *џрвенац*, речничко заглавље, формалне варијанте, акценатски дублети, српски језик.

1. Увод

Лексикографска обрада сваке појединачне лексеме представља сложен процес – почев од ишчитавања примера из богате грађе за Речник САНУ и грубе поделе на значења, преко провере примера у одговарајућим изворима, констатовања акценатских и граматичких особености дате лексеме, детаљног утврђивања њене семантичке ис-

* bojana.todic@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-68/2020-14/200174, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

парцелисаности и изнијансираности, до коначног оформљења њеног речничког чланка, који се састоји из два основна дела: (1) заглавља и (2) система дефиниција.¹ Читав овај процес прати непрестано консултовање с одговарајућом речничком, енциклопедијском, стручном и др. литературом, као и с колегама, пре свега лексикографима.

Што је за одређену лексему већи број потврда, односно број примера којима се потврђује неко од њених значења, и што је већи број значења која ти примери потврђују – то је овај процес компликованији. Једна од таквих, богатије потврђених лексема јесте и *йрвенац*, чијој смо анализи приступили у фази основне обраде. Обимнија грађа за ову одредницу упућује на њену централнију позицију у лексичком систему нашег језика.² То мноштво грађе указало је на одређене проблеме, како формалне тако и семантичке природе. Организација полисемантичке структуре лексеме *йрвенац* која ће бити штампана у Речнику САНУ, с обзиром на богатство и разноврсност грађе, сложенија је у односу на оне забележене у постојећим речницима српског (и хрватског) језика. Међутим, како је питање семантике ове лексеме подједнако важно, али и подједнако комплексно као и питање њене форме, оно остаје потенцијална тема неког новог рада. Наш циљ у овоме раду биће да представимо процес формирања речничког заглавља лексеме *йрвенац* на материјалу грађе за Речник САНУ.

2. Досадашња пракса у речницима и правописним приручницима

Различите формалне варијанте ове лексеме које се јављају у грађи за РСАНУ – *йрвенац*, *йрвијенац*, *йрвјенац*, *йрвљенац* – отежавају процес формирања заглавља те речничке одреднице. Из данашње перспективе не може се са сигурношћу рећи да ли је у питању реч образована са старим гласом јат (уп. Вуковић 1949: 82). Отуда, и ситуација у постојећим (релевантним) речницима и правописним приручницима српског (и хрватског) језика показује доста недоследности и неуједначености по овом питању, што је одраз општег колебања у говорној и писаној пракси.³

¹ О тешкоћама с којима се лексикограф сусреће већ на првом кораку свог посла – приликом успостављања одреднице в. Николић (2014: 61–68).

² Више о односу основног лексичког фонда српског језика и лексичке периферије в. Драгићевић (2018: 209–215).

³ „Makar na koji način došli do nas ovi dvojaki glasovi oblici, – bilo da u obrazovanju prvobitne pridjevske riječi imamo **en** sa dugim **e** (od koga smo dobili »jat«), bilo da tu kratko **e** imamo od ranijih vremena [...] pa da je u ponekim govorima nakalemjeno »jat« (kao što ga imamo u mnogim drugim riječima mjesto starog kratkog **e**) – bilo dakle jedno ili drugo, dovoljno je razloga danas da se ljudi kolebaju u pisanju ovih riječi i da se one nejednako pišu“ (Вуковић 1949: 83).

2.1. Речници

2.1.1. У Вуковом *Српском рјечнику* као засебне одреднице, и формално и значењски, јављају се *ѵрвенац* (када се односи на рој пчела) и *ѵрвијенац* (када се односи на сватове и на војску).

2.1.2. Етимолошки речник П. Скока под одредницом *ѵрви* бележи и реч *ѵрвенац*, и то на следећи начин: „*Pridjev na -en prven (Stulić) »primitivus«, роименичен на -енѿс, -ѿнѿс рѿвенас, ген. -ѿнѿса, поред рѿвјенас і рѿвијенас і рѿвлјенас, ікавски рѿвинас“*, са значењима: 1. прво мушко дете; 2. рој пчела; 3. прва и најљућа ракија.

2.1.3. У *Речнику Његошева језика* групе аутора успостављене су три одреднице: *ѵрвенац* (у значењу *ѵрвак, вођа; војсковођа*), *ѵрвијенац* (1. *в. ѵрвенац; 2. звање сваѿиа који иде исѿред осѿиалих сваѿиова*) и *ѵрвјенац* (*в. ѵрвенац*), с примерима код сваке од њих. Дакле, видимо да се у овом речнику све три одреднице значењски поклапају када је реч о основном значењу, с тим што одредница *ѵрвијенац* поседује још једно значење, које се не јавља код других двеју одредница.

2.1.4. У *Речнику ЈАЗУ* постоје три одреднице, од којих је основна *ѵрвенац*, док се код одредница *ѵрвијенац* и *ѵрвјенац* указује да значе исто што и *ѵрвенац*, у оквиру чијег се речничког чланка прва варијанта везује за одређено значење. Код одреднице *ѵрвијенац* наводе се значења и примери из Вуковог *Рјечника*, док се код *ѵрвјенац* назначује да се она јавља само у речницима Ј. Стулића (1806) и Ф. Ивековића (1901), с једном потврдом Ђ. Даничића. Варијанта *ѵрвљенац* бележи се само у оквиру речничког чланка одреднице *ѵрвенац*.

Табела 1.⁴ Одреднице у *Речнику ЈАЗУ*

PRVENAC , <i>přvenac, přvĕnca m.</i> a. <i>prvi po rođenju, prvorodeni.</i> a) <i>u pravom značenju: aa) od ljudi;</i> bb) <i>i od stoke; b) u prenesenom značenju: prvo književno djelo.</i> c) <i>prvi roj. d) přvljenac, přvljenca, m. prva rakija, što poteče iz kazana.</i> b. <i>Uopće prvi, prvak, najugledniji.</i> c. <i>přvijenac, prvak u svatovima, svatska čast.</i>	PRVIJENAC , <i>přvijenac, přvijenca, m.</i> <i>isto što pvenac, ispor. p̄rvjenac.</i>	PRVJENAC , <i>přvjenac, přvijenca, m. isto što pvenac, p̄rvijenac.</i>
--	---	---

2.1.5. Шестотомни речник МС нуди слично решење: одреднице *ѵрвијенац* и *ѵрвјенац* се, без квалификовања, упућују на основну одредницу *ѵрвенац*, код које се ове варијанте не бележе. Код одредни-

⁴ У табелама су, због ограниченог простора, навођене само дефиниције значења, без примера који та значења потврђују.

це *їрвијенац* наводи се и један пример употребе (Не дангуби, сватски првијенче, сахати су данас кâ године. *Њег.*), док је одредница *їрвјенац* само упућивачка, без примера. Одредница *їрвљенац* се не бележи.

Табела 2. Одреднице у Речнику МС⁵

<p>п̄рвѐнац, -ѐнца м (ген. мн. -ѐнаца) 1. <i>їрворођени, їрви син, їрворођѐнац.</i> 2. <i>фиг. оно шїѝо се у времену їојавило као їрво, їре свега осїѝалог своје врстїе (књижевно дело, какав їроизвод, какво дело и сл.).</i> 3. <i>спец. а. їрва, најбоља ракија шїѝо їоїшече из казана. б. їрви мед, самоїѝок. в. рој који из кошнице їрви изиђе.</i> 4. а. <i>їрвак, вођа. б. свайѝовски војвода.</i> 5. <i>бот. биљка из їородице <i>Asperula odorata</i>.</i></p>	<p>п̄рвијѐнац, -нца м <i>в. їрвѐнац.</i></p>	<p>п̄рвјѐнац, првијѐнца м <i>в. їрвѐнац.</i></p>
---	---	---

2.1.6. Да се различите варијанте ове именице јављају у свим важнијим српским (и хрватским) речницима потврђује и једнотомни речник Матице српске – *Речник срїскога језика*, који, у оба своја издања, бележи одреднице *їрвѐнац* и *їрвијѐнац*, с тим што се друга одредница прецизније одређује у односу на претходно поменуте речнике: прво, упућује се на одређено значење одреднице *їрвѐнац*, а друго, она се посебно квалификује.

Табела 3. Одреднице у РСЈ

<p>1. изд.⁶</p>	<p>п̄рвѐнац, -ѐнца м 1. <i>їрворођени син.</i> 2. <i>фиг. оно шїѝо се їрво їојавило у некој врстїи, обласїи шїїд.</i> 3. а. <i>їрва, најбоља ракија која їоїшече из казана, їрвоїѝок. б. їрви мед, самоїѝок. в. свайѝовски їредводник.</i></p>	<p>п̄рвијѐнац, -нца м (јек.) <i>в. їрвѐнац (3).</i></p>
----------------------------	--	--

⁵ Овај начин навођења указује на то да се форма *їрвијѐнац*, односно *їрвјѐнац* не посматра као ијек. облик форме *їрвѐнац*, јер би иначе била наведена у заглављу одреднице *їрвѐнац* (уп. у РМС *дѐте*, ијек. дијѐте; *млѐко*, ијек. млијѐко; *хлѐб*, ијек. хлѐб; итд.).

⁶ У првом издању РСЈ (2007) грешком је двапут, изнад и испод одреднице *їрвина*, забележена одредница *їрвијѐнац*, и то на следећи начин:

п̄рвијѐнац, -нца м (јек.) *в. їрвѐнац (3).*

п̄рвијѐнац првијѐнца м (јек.) *нар. в. їрвѐнац (3).*

Очигледно је било присутно колебање како треба успоставити одредницу, а у другом случају – претпостављамо најпре због редоследа одредница и забележеног пуног облика генитива (који код одреднице *їрвијѐнац* не мора бити успостављен), као и

2. изд.	<p>п̑р̑венац, -ѝнца м (инстр. -енцем) 1. <i>ѝрворођени син.</i> 2. <i>фиг. оно ш̑и̑о се ѝрво ѝојавило у некој вр̑сти, облас̑и̑и ш̑и̑д.: индустријски ~, књижевни ~.</i> 3. а. <i>ѝрва, најбоља ракија која ѝо̑и̑ече из казана, ѝрво-ѝок.</i> б. <i>ѝрви мед, самоѝок.</i> в. <i>сваѝовски ѝредводник.</i></p>	<p>п̑р̑вијенац, -енца м јек. нар. в. <i>ѝрвенац</i> (3).</p>
---------	---	---

2.1.7. У *Обра̑и̑ном речнику ср̑скога језика* М. Николића поред *ѝрвенца* забележене су и одреднице *ѝрвјенац* и *ѝрвијенац* с ознаком ј. [(и)јекавски].

2.1.8. На крају ћемо се осврнути и на стање у неким дијалекатским речницима са (и)јекавског говорног подручја. *Ускочки речник* М. Станића (1991) бележи облик *ѝр̑в̑љенац*, -ѝнца са значењима: 1. *ѝрва ракија која ѝо̑и̑ече на лулу из казана ѝриликом ѝечења ракије* и 2. *ѝрворођено мушко де̑ше*. Облик *ѝрвје-* упућује се на *ѝрвље-* (првјенац, првјенка, првјешка и сл.). *Речник говора Загараца* Д. и Ж. Ђупића (1997) садржи одредницу *ѝр̑вијенац*, -нца, са нешто богатијом полисемантичком структуром: 1. *ѝрви ли̑ар ракије ѝри ѝечењу*; 2. *ѝрви међу сваѝовима, најзначајнији сваѝ (обично неко од најугледнијих ѝо мушкој линији младожење)*; 3. *ѝрви ѝо реду, најзначајнији*; 4. *ѝрви син у ѝородици*. У *Речнику Васојевића* Р. Стијовић (2014) налази се одредница *ѝр̑в̑љенац*, -нца са двама значењима: 1. *ѝрва ракија која ѝо̑и̑ече из казана* и 2. в. *муш̑и̑луёија*.

2.2. Правописни приручници

Колебање око нормативног статуса ијекавских варијаната лексеме *ѝрвенац* присутно је и у правописним приручницима српског језика.

2.2.1. У речничком делу *Правописа*⁷ из 1960. г. стоји следеће:

п̑р̑венац, п̑р̑вѝнца, вок. п̑р̑вѝнче, ген. мн. п̑р̑вѝна̑а

п̑р̑вијенац и сл. не него п̑р̑венац и сл.

2.2.2. *Правопис* из 1993. г., унеколико мењајући став према форми са двосложном заменом јата,⁸ у тачки 68. к. прецизира однос екавских и ијекавских облика ове речи и препоручује следећи употребни образац:

због унетог другог квалификатора – да се колебање односило на то да ли успоставити и одредницу *ѝрвјенац*.

⁷ У тексту *правописа* не помиње се ни под једном тачком овај проблем, он је решен у речничком делу.

⁸ И М. Стевановић (1994: 265) констатује да *Правопис* из 1993. г. одступа од дотадашњих образаца и допушта у ијек. *ѝрвијенац* у значењима *ѝрвоѝок (ракија)* и *сваѝовски ѝредводник*.

ѵрвенсѵво, ѵрвенсѵвен, ѵрвенац (ек. и иј.); *ѵрвијенац* (иј.) у посебним значењима. – Стари формант -ѵн- систематски је замењен са *ен*: *гвоздЕН, водЕНица, ѵросЕНи, словЕНски* итд., а само се као дијал. архаизми чувају трагови некадашњег јата (*гвозђен, вођеница, биљка жуђеница*). У складу с тим у П је нормиран лик *ѵрвенсѵво* и сл., а у склопу тога и: „првијенац и сл., не него првенац“. Ипак из те норме морамо изузети самоникле термине из народних обичаја и народне радиности и признавати аутентичне ликове, као што су *ѵрвијенац* у сватовима и *ѵрвијенац* „прва ракија из казана, првоток“.

Из тог разлога се у речничком одељку овог правописа јављају обе одреднице, наведене у складу са изреченим у тексту правописа:

првенство, првенствен, првенац (ек. и ијек.), т. 68к; уп. **првијенац** **првијенац**, -нца (ијек., у специф. знач.: 1. прва ракија из казана, првоток и 2. сватовски предводник), т. 68к; уп. **првенство**.

2.2.3. Најзад, Правопис из 2011. г. нуди исто решење као његов непосредни претходник, наводећи идентичне одреднице у речнику, те дајући истоветну препоруку у тексту правописа под тачком 11. г.:

У ијек. стандарду признају се само екавски облици: *ѵрвенсѵво, ѵрвенсѵвен, ѵрвенац* и *кисео, киселиѵи, киселина, кисеоник* и сл., мада смо у основама обеју група речи имали старо двојство – са *е* и са јат (*ѵрвен-* и *ѵрвѵн-*, *кисѵл-* и *кисл-*). Изузетак представља *ѵрвијенац* (‘часник у сватовима’, ‘прва ракија из казана’).

3. Проблеми формирања заглавља лексеме *ѵрвенац* у РСАНУ

Сумирајући наведена речничка и правописна решења, запажамо да се намеће више питања која се морају решити како би се, према постојећим правилима, оформило заглавље ове одреднице у Речнику САНУ:⁹ прво, питање ијекавске варијанте ове речи; друго, а скопчано с првим, питање њеног акценатског модела; треће, питање броја одредница које треба успоставити; и четврто, статус сваке форме понаособ.

3.1. Кренућемо од онога што је несумњиво – то је форма *ѵрвљенац*. Ова форма са јекавским јотовањем свакако је дијалекатска, што потврђују и дијалекатски речници који је у том облику бележе (в. Станић 1991; Стијовић 2014; Ћупић Д. и Ж. 1997).

⁹ Речничко заглавље у Речнику САНУ тежи да обухвати све релевантне појавне облике одредничке речи и да их на одговарајући начин оквалификује (у односу на стандард), а они се даље у речничком чланку потврђују одговарајућим примерима из грађе.

3.2. Када је реч о томе да ли треба одвајати као посебне одреднице *йрвијенац* и *йрвјенац* са посебним значењима у односу на одредницу *йрвенац*, наше је мишљење да то није најбоље решење за речнички чланак у Речнику САНУ, јер је већина тих значења заправо покрајинска, те је сасвим очекивано да је у употреби чешћа формална варијанта која је типична за говорно подручје за које се везује дато значење.¹⁰ Поред тога, наша грађа (Гр. РСАНУ) показује да се све ове варијанте преплићу код већег броја значења, сведочећи о томе да формални критеријум нема превласт над семантичким.

3.2.1. С једне стране, форма *йрвијенац* се у нашој грађи јавља, додуше ређе, и као потврда за регуларна значења која покрива лексема *йрвенац*: нпр. 1) *йрви, йрворођени син*: Тај њезин Мирко ... био је њезин првијенац (М. Михољевић, *За свијетлом*, Загреб, 1941, 66); 2) *йрво дело (обично књижевно, уметничко и сл.)*: Првијенац младога писца приказивао је се у сриједу (А. Венцелидес, *Књижевне сџудије*, Сарајево, 1918, 29).

3.2.2. С друге стране, форма *йрвенац* јавља се као потврда за значења која су уобичајено издвајана под одредницом *йрвијенац*: 1) *йрва ракија*: Гегуцао Остоја, повремено шмркорио, јер му кап, љута као првенац, клизила ноздрвом (Д. Радић, *Пријовейтке*, Београд, 1951, 120); 2) *йрви свай, свайтовски йредводник*: Језде ... првенац предводи, а барјак се вије и лепрша према сунцу (Д. Ђуровић, *Под ведрим небом*, Београд, 1950, 230); 3) *йрви мед, самойок*: Као најбољи мед цени се тз. првенац или самоток, тј. онај, који из саћа сам исцури, или га центрифугом добијамо (М. Јовановић Батут, *Књига о здрављу*, Београд, 1896, 104); 4) *йрви рој йчела*: Мале кошнице избаце по 7–8 ројева, али само првенац и другенац су добри (К. Пчеларевић Мршуља, *Практично йчеларсйво*, Београд, 1930, 84).

3.2.3. Форма *йрвјенац* јавља се, такође, напоредо са поменутиим формама, за већину значења: 1) *йрви, йрворођени син*: Да му је првјенац Бранко код куће, он би само прелетио писаљком по папиру (И. Горан Ковачић, *Дани гњева*, Загреб, 1936, 19); 2) *йрви род, йлод*: Да беремо прољетне првјенце | Дивљу ружу и ђурђево цв'јеће (А. Шантић, *Целокуйна дела*, књ. II, Београд, 187); 3) *йрви рој йчела*: Кад се старац

¹⁰ На пример, за значење *свайтски йредводник* примери су углавном везани за простор Црне Горе и Херцеговине, па отуд не чуди чешћа употреба облика *йрвјенац* и *йрвијенац* у народним говорима тих крајева, што показују потврде: Д. и Ж. Ћупић, *Речник говора Загарача*; М. Медаковић, *Живой и обичаи Црногораца*; В. Палунко, *Обичаји у Појову и Херцеговини*; Б. Лалевић и И. Протић, *Васојевићи у црногорској граници*, М. Брајовић, *Дурмићор и Тара*; Ј. Ердџановић, *Брајиножићи, йлеме у црногорским брдима* итд.

првјенци, т. ј. роји први пут, тај се рој зове првјенац (Т. Братић, *Бијела њчела*, БК¹¹ 1907, 414); 4) *џрви свайџ, свайџовски џредводник*: Стари сват и кум, у споразуму са осталим сватовима, изберу првјенца (Л. Грђић-Бјелокосић, *Из народа и о народу*, књ. I, Мостар, 50); 5) *џрвак, вођа*: Док избише босански првјенци, | ... | Све кадије па и кајмекама | И првјенци бежи од Бошњака (Н. Шаулић, *Срџске народне џјесме*, књ. I, св. 1, Београд, 1929, 496).¹²

3.2.4. Речничко решење које може бити погодно за овакве случајеве, а које би, у неком смислу, задовољило постојећу традицију где се форма са (дужом и(ли) краћом) заменом јата везује само за одређено значење, јесте да се у загради испред таквих дефиниција у полисемантичкој структури ове одреднице наведе типичнија форма, са одређењем 'чешће', 'обично' и сл.

3.3. Форма *џрвенац*, *-џнца* је, судећи према подацима у поменутиим речницима и правописним приручницима, и екавска и ијекавска. То потврђује и наша грађа у којој се форма *џрвенац* јавља и код писаца са ијекавског говорног подручја: Био сам задивљен њеним јунаштвом с којим је подносила бол за изгубљеним *првенцом*, и њеним осјећајем чести (Р. Чолаковић, *Зайиси из ослободилачког раџа*, књ. I, Сарајево, 1946, 158). Има књижевника, који ... до краја свог дјеловања надограђују и проширују остварене визије својих *првенаца* (М. Матковић, *Два есеја из хрвајске драматургије*, Загреб, 1950, 5). У гдјекојим вођњацима наћи ће се и других *првенаца* прољећа, као што је: јагорчевина, брудуша (Ђ. Турић, *Руковођ за џрриродознансџвену обуку*, Загреб, 1895, 618).

3.3.1. Поред тога, то потврђују и примери у којима стара грађија добро одражава двојство у основи ове речи – са формантима *-ен-* и *-џн-*, од којих је први чешћи: нпр. Простота Грација Србска ... моя е честитостъ; я џу њој жџџти *првенце* (Василиј Чокерляњ, *Сербски родољубац*, Будим, 1832, 135); Посветивши Ти дакле Милый Роде овај *првенац* мог на свет изданога дђла надам се, да ћеш га Ты онако са благоволењем приимити (*Усџанак грчкиј*, превео са нем. Ђ. Протић, Нови Сад, 1951, у предговору);¹³ Аци-бегъ ... пошље завџие у Шуму (предђлъ едан) пакъ састави све *првџџце* одъ свакогъ села (*Србски Дневник*, 1957, 57/2); Г. Даничић каже: ... я се тврдо надамъ ... да ... г.

¹¹ Пун назив часописа: *Бранково Коло за забаву, џоуку и књижевностџ* (Сремски Карловци).

¹² Међу овим примерима не наводимо оне са двосложном заменом јата у зависним падејима, јер они могу бити потврда за оба номинативна облика – *џрвенац*, *џрвијенца* и *џрвијенца*, *џрвијенца* (уп. т. 3.3.2. и 3.5).

¹³ Овај пример мора се узети са резервом, јер видимо да аутор недоследно бележи јат (уп. *свеџ* и *дђла*).

Бр. Радичевић неће више тако пџвати, како є овај свой стихотворный првенац одпџвао (Ђ. Даничић, *Сийџнији сѵиси*, I, Сремски Карловци, 1925, 54–55); итд.

3.3.2. Међутим, како је у основи ове речи могло бити и старо јат,¹⁴ системска ијекавска варијанта била би *ѵрџенац*, *ѵрџијенца* (према ек. *ѵрџенац*, *ѵрџџенца*). Уместо ње, Правопис (1993, 2011) традиционално прихвата несистемску номинативну форму *ѵрџијенац* за одређена значења, која је морала настати аналогијом према косим падежима, најпре према генитиву, чему у прилог говори и пример Ђ. Даничића из Речника ЈАЗУ (1952: 556, под *ѵрџенац*):

У новоме речнику В. С. Карацића реч „првиџенац“ не може бити друго него погрешно начинџњ џм. падеж [односно *номинаџив* – Б. Тодић Санковић] одџ правилнога по јужномџ говору род. падежа [односно *гениџива* – Исто]: „првиџенца“ = по источномџ говору „пџрџџенца“ место „пџрџџџенац“ = „пџрџџенац“ (Даничић 1856: 40, у фусноти).

3.4. Уколико се посматрају рефлекси јата у овој речи, нема разлога да се аналошком облику *ѵрџијенац* да предност у односу на системски облик *ѵрџенац*. То потврђује и наша грађа, у којој се примери не разликују знатно ни према бројности ни према временској и(ли) територијалној заступљености (већи број примера указује на првенствено народни карактер обеју форми).¹⁵

3.4.1. Томе у прилог говоре још неке чињенице. Т. Маретић (1963: 69) у својој граматици, наводећи код којих је речи ’у јужном говору’ од старог *џ* настало *џ*, даје пример речи *ѵрџенац*, притом додајући: „и Vuka greškom ’prvijenac’ – genitive sing. *prvijenca*“. Поред тога, Вуковић (1949: 82) наводи: „Kako je dobro rečeno u Broz-Ivekovićem Rječniku, oblik **prvijenac** mj. **prvjenac**, kako se ova riječ izgovara (svuda gdje je nemamo sa *џ*) и ијекавским говорима, konstruisali su izdavači Vukova Rječnika prema ekavskom izgovoru **prvenac: prvџenca**, – а прави је изговор govornog jezika **prvjenac – prvџenca**¹⁶ (ondje gdje nemamo **prvenac** i на ијекавском тлу)“.

¹⁴ Јављају се чак и примери са икавском заменом јата, и то не само код писаца са икавског, већ и код оних са ијекавског говорног подручја: Сутри дан сви првинци отишли су га походити и поздравити, које љепо их дочекавши, учини једно говорење (*Сарајевски Цејџџник*, Сарајево, 1870, 15).

¹⁵ Већина примера потиче из збирки речи или пак из дела народног карактера (в. фусноту бр. 10).

¹⁶ Остаје отворено питање облика генитива, Вуковић једини бележи да је изворна форма са једносложном заменом са дугим *џ*, док Ђ. Даничић и Т. Маретић изводе аналошку форму номинатива од генитива са двосложном заменом јата. Међутим, Вуковићево мишљење потврђују и неки примери из грађе, додуше не тако чести, па се може претпоставити и двојство у косим падежима ијек. варијанте лексеме *ѵрвенац*.

3.4.2. Овоме се придружује податак који наводи Н. Половина (1959: 279) у раду у којем тежи детаљном попису разлика између двају Вукових речника – *Српског рјечника* и *Немачко-српског речника*. Аутор наводи да се показало да је приличан број речи које су погрешно одштампане у првом речнику, а међу њима и лексема *ѝрвјенац*. Други речник, како запажа аутор, бележи под одредницом *Anführer* (нем.) преводне еквиваленте *человођа*, *ѝрвјенац* – дакле, са лексемом *ѝрвјенац*, која је у *Српском рјечнику* штампана као *ѝрвијенац* (в. Вук 1872: 9). Наведено може поткрепити и чињеница да се у Вуковом речнику у примерима јављају само зависни облици: *ѝрвијенче* и *ѝрвијенци*, који не морају нужно упућивати на основни облик *ѝрвијенац*.¹⁷

3.4.3. На крају, такав став износи и Ћ. Даничић у горенаведеном примеру, када каже да Вуков облик *ѝрвијенац* мора бити погрешно начињен номинативни падеж према генитивном (в. т. 3.3.2).

3.4.4. Ово би могло навести на закључак да је традиционално, и у речницима и у правописним приручницима (изузимајући Правопис из 1960. г.), бележен облик са двосложном заменом јата у основном облику ове речи. То, наравно, не значи да овај облик нема упоришта у народним ијекавским говорима, али може упућивати на то да је био изложен мањем критичком проматрању будући да је забележен у Вуковом *Рјечнику*.

3.5. Поред наведеног, и с акценатског становишта предност би се могла дати облику *ѝрвјенац*. Облик *ѝрвијенац* у основном облику не одговара датом моделу, будући да се двосложна замена јата може јавити тек у генитиву на месту дужине (*ѝрвѐнац*, *-ѐнца* : *ѝрвјѐнац*, *ѝрвјѐнца*).

3.6. Разматрању акценатске проблематике ове речи се придружује и наше питање да ли је акценат који наводе сви речници и правописи искључив (уп. *ѝрвѐнац*, *ѝрвјѐнац*, *ѝрвијѐнац*), односно да ли овде треба уважити и широко распрострањени акценатски лик *ѝрвѐнац*. Уколико се прихвати и други акценатски лик, ијекавска варијанта *ѝрвијѐнац* била би могућа, док облик *ѝрвјѐнац* не би био у складу са нашом акценатском нормом.

3.6.1. Наше је мишљење да се и дублетна акценатска варијанта *ѝрвѐнац*, *-нца* (па у складу с тим, и *ѝрвијѐнац*, *-нца*) мора забележити, барем као секундарна акценатска варијанта, будући да је данас широко распрострањена. Творбено (и делом семантички) паралелна (рекли бисмо – покрајинска) лексема *другѐнац* у РСАНУ (*другѐнац*, *-нца* и *дрўгѐнац*, *-ѐнца*) сведочи о томе да ова акценатска дублетност није

¹⁷ И у нашој грађи се код највећег броја примера са ијекавском заменом јата јављају облици у зависним падежима, док се облици у номинативу *ѝрвјенац* и *ѝрвијенац* јављају ређе, али уједначено по броју потврда.

неуобичајена. Такође, у недавно одбрањеној докторској дисертацији Н. Радосављевића (2019), која се исцрпно и темељно бави појавом акценатске дублетности код именица у савременом српском језику, указује се на системску акценатску варијантност овог типа код *брѝѝанац* – *браѝѝанац* (*ћѝлимац* – *ћилимац*, *сваѝѝовац* – *сваѝѝовац*, *јѝловац* – *јаловац* итд.) (в. Радосављевић 2020: 60, табела 19; 357, т. 5.3.4.2.11).

3.6.2. Да овај акценат, досад незабележен у нашим значајнијим речницима, није одлика само српског књижевнојезичког стандарда показују и *Enciklopedijski hrvatski rječnik*, *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika* и онлајн *Hrvatski jezični portal*, који бележе искључиво овај акценатски лик, и то на следећи начин: **prvénac (prvijénac)** – дакле, дајући предност заједничкој, ек. и ијек. форми *ѝрвенац*, али бележећи и облик *ѝрвијенац*, са дугоузлазним акцентом и на двосложној замени јата, који хрватски стандард признаје, за разлику од нашег.

3.6.3. Најзад, у циљу потврде постојања ове акценатске варијанте и у говорној пракси, спроведена је анкета међу колегама из Института за српски језик САНУ и међу студентима треће године Филолошког факултета у Београду (група *Срѝски језик и књижевностѝ*),¹⁸ како би се показала заступљеност овог модела и заснованост наше одлуке да забележимо дати акценатски лик. Анкета је показала да је акценатски лик *ѝрvéнац* заступљен у широкој употреби, док је за испитанике облик *ѝр̀венац* углавном непознат, те маркиран са становишта говорног језика.¹⁹

4. Могуће решење

4.1. Да сумирамо запажања: значењски, нема разлога да се успостављају засебне одреднице; формално, предност се мора дати ек. и ијек. варијанти *ѝр̀венац*, а уколико се у заглављу нађу и системска

¹⁸ Испитано је 30 сарадника Института и 60 студената Филолошког факултета, пореклом из различитих делова српског језичког простора.

¹⁹ Анкета се састојала из три питања: први захтев био је да се заокружи акценатски лик који се користи (само два студента користе облик *ѝр̀венац*, осталих 88 испитаника облик *ѝрvéнац*); друго питање односило се на то да ли су испитаници чули за облик који не користе (од двоје испитаника који користе облик *ѝр̀венац* један је чуо за облик *ѝрvéнац*; 14 испитаника који користе облик *ѝрvéнац* је одговорило да је чуло и за *ѝр̀венац*, док 74 није чуло за тај облик); трећи захтев био је да оцене облик који не користе са становишта књижевног језика (испитаницима који користе облик *ѝр̀венац* прихватљив је и други облик; међу испитаницима који користе облик *ѝрvéнац* – 49 је заокружило да је други облик неприхватљив, 25 њих да је прихватљив, троје је навело да је неуобичајен, док су остали дали другачије одговоре: *између, није ми ни ѝр̀хваѝѝљив ни неѝр̀хваѝѝљив*; *звучи ми ѝоукрајински*; *као да је из Ц. Г.*; *ѝр̀хваѝѝљив*, *али јако необичан*; *ѝр̀хваѝѝљив*, *али неуобичајен*; *извиѝѝојерен*; *архаичан*; *неѝр̀пиродан*; *не звучи ми као исѝраван изговор*, *али је можда ѝр̀хваѝѝљив*).

ијекавска варијанта *їрѣјенац* и несистемска, аналошка *їрѣјијенац*, мора се сигнализирати да је њихов статус, на неки начин, подређен у односу на статус првонаведене, основне одреднице.

4.2. У складу са тим, чини нам се – најприкладније, решење за речнички чланак Речника САНУ било би следеће:

прѣјенац, -ѣјнца (прѣјенац, -нца) (ек. и ијек.) (у ијек. говорима и прѣјенац, прѣјијенца и прѣјијенац (прѣјијенац), -нца; дијал. прѣјенац)

4.3. На овај начин бисмо указали на то да се форма *їрѣјенац* јавља напоредо и у екавском и у ијекавском стандарду, док се на ијекавском говорном подручју јављају и форме *їрѣјенац* и *їрѣјијенац*. С једне стране, предност би имала форма са старим формантом *-ен-*, на шта упућују форме других лексема из истог деривационог гнезда: *їрвеначки*, *їрвеница*, *їрвенсїивен*, *їрвенсїиво* итд. (не *їрѣјеначки*, *їрѣјијеница*, *їрѣјенсїивен*, *їрв(и)јенсїиво* итд.). С друге стране, узимајући у обзир и стари формант *-ѣјн-* у основи, те уважавајући кроз текст поменути речничка и правописна решења, не могу се лако одбацити форме *їрѣјенац* и *їрѣјијенац*, од којих се друга безизузетно бележи у свим поменутиим речницима, док се од прве одустаје у новијим речницима српског (али и хрватског) језика. Наша грађа, али и мишљење релевантних језичких зналаца, показује да нема разлога дати предност једној варијанти у односу на другу. Ове варијанте, иако првенствено потврђене у делима народног карактера, не можемо прогласити некњижевним,²⁰ јер се јављају и код значајнијих писаца, попут П. П. Његоша, М. Крлеже, С. Матавуља, М. Бећковића и др. Међутим, како их не можемо ни изједначити са раширенијим обликом *їрвенцац*, наведено одређење 'у ијек. говорима и', коришћено у Речнику САНУ за случајеве сличног типа, указивало би на ограничености тих облика на ијекавско говорно подручје, те на њихов другостепени положај у односу на основни облик одреднице.²¹

Када је о акценту реч, узимајући у обзир чињеницу да се анкета мора посматрати условно (због мањег броја испитаника, као и због недовољне разноврсности у територијалном и старосном погледу), те поштујући традицију и праксу у РСАНУ, као и у другим речницима и правописима – сматрамо да би најпогодније било наведени (и нововедени) акценатски дублет са дугоузлазним акцентом забележити у

²⁰ Некњижевним су проглашене ијекавске форме *младјенац*, *младијенац* и *млађенац* под одредницом *младенац*, која припада истом творбеном моделу као именица *їрвенцац* (исп. Клајн 2003: 59).

²¹ Да је форма *їрѣјијенац* заиста мање заступљена и другостепена у односу на ек. и ијек. облик *їрвенцац* показују и поједини хрватски речници, који прву форму бележе у загради, дајући на тај начин предност форми *їрвенцац* (уп. EXP 2003; VPXJ 2015; XJP).

загради иза првог облика, чиме би се предност дала првој акценатској варијанти, потврђеној у досадашњој лексикографској пракси.

5. Закључак

Речничка грађа Речника САНУ и у овом раду показала се као неистрпан извор лингвистичких појединости које завређују посебан опис и подробније испитивање. Проблем успостављања заглавља одреднице *ѝрвенац* испоставило се као дубљи проблем у вези с којим постоје извесна колебања и у речничкој и у правописној литератури. Разматрања наведена кроз рад о формалним (и, донекле, семантичким) карактеристикама лексеме *ѝрвенац* могла би се сажети у неколико закључних тачака:

- 1) Форма *ѝрвѝенац* је екавска и ијекавска, те широко потврђена грађом за Речник САНУ (и у делима писаца са ијекавског говорног подручја) (в. т. 3.3). Стога, мора јој се дати предност у речничком заглављу у односу на остале форме.
- 2) С обзиром на претпоставку да је у основи ове речи могао бити и стари формант *-ѝн-*, аналошкој форми *ѝрѝвијенац* не може се дати предност у односу на системску ијекавску форму *ѝрѝвјенац* (в. т. 3.4). Ове форме се пак могу статусно изједначити – на то указује сама грађа. Број потврда за сваку од њих не разликује се према територијалној и(ли) временској заступљености. С друге стране, ваља обратити пажњу на то да се у заглављу употребљеним квалификаторима мора сигнализирати да је статус обеју ових форми другостепени у односу на форму *ѝрвенац*.
- 3) Будући да се у правописним и речничким приручницима форма са (углавном дужом) заменом јата везује само за одређена значења, то би се могло назначити у самој семантичкој структури одреднице испред датих дефиниција (в. т. 3.2.4).
- 4) Форма *ѝрвѝенац* је дијалекатска, те мора бити оквалификована као таква (в. т. 3.1).
- 5) Акцентска варијанта *ѝрвѝѝенац*, на шта указује анкета коју смо спровели, широко је распрострањена и заступљена међу говорницима српског језика, што упућује на то да би ваљало и њу забележити у заглављу ове одреднице, али са другостепеним статусом у односу на примарну варијанту, узимајући у обзир чињеницу да се резултати анкете ипак морају узимати условно.
- 6) У складу са наведеним, заглавље одреднице *ѝрвенац* би се, према нашем мишљењу, најприкладније могло формирати како смо показали у т. 4.2.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- ВРХЈ 2015: *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Вук 1872: Von Wuk Steph.-Karadschitsch, *Deutsch-Serbisches Wörterbush*, Wien.
- Вук, Рј. 1935: Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник исцџумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, четврто државно издање.
- Вуковић 1949: Jovan Vuković, *Pravopisna pravila i uputstva za pisanje ijekavskih glasovnih oblika*, Sarajevo: Svjetlost.
- Гр. РСАНУ: Грађа *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*.
- Даничић 1856: Ђуро Даничић, Србски акценти, *Гласник Дружџива србске словесности VIII*, Београд.
- Драгићевић 2018: Рајна Драгићевић, Лексички кругови – центар и периферија, у: Рајна Драгићевић, *Српска лексика у џрошлости и данас*, Нови Сад: Матица српска, 209–215.
- ЕХР 2003: *Enciklopedijski hrvatski rječnik*, Zagreb: Nova Liber.
- Клајн 2003: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. 2: суфиксација и конверзија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска.
- Маретић 1963: Tomislav Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Николић 2000: Мирослав Николић, *Обрајни речник српскога језика*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Палчић – Нови Сад: Матица српска.
- Николић 2014: Мирослав Николић, Утврђивање одреднице у српској лексикографији, у: *Савремена српска лексикографија у теорији и џракси*, ур. Рајна Драгићевић, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 61–68.
- Половина 1959: Н. С. Половина, Вуков Немачко-српски речник, *Наш језик IX/7–10*, Београд, 274–279.
- Правопис 1993: Митар Пешикан, Јован Јерковић, Маго Пижурица (прир.), *Правопис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Правопис 2011: Митар Пешикан, Јован Јерковић, М. Пижурица, *Правопис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Радосављевић 2019: Никола Радосављевић, *Акцентајска дублејности именица у савременом српском језику*, необјављена докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет.
- РЈАЗУ 1952: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, XII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

- РМС 1971: *Речник српскохрватског књижевног језика*, IV, Нови Сад: Матица српска.
- Р. Њег. 1983: Михаило Стевановић и др., *Речник Његошева језика*, II, Београд: Вук Караџић, Народна књига, Просвета, Српска академија наука и уметности, Српска књижевна задруга – Цетиње: Обод – Титоград: Црногорска академија наука и умјетности.
- Р. Пр. 1960: Правописни речник, у: *Правопис српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска – Загреб: Матица хрватска.
- РСЈ '2007: *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- РСЈ '2011: *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Скок 1973: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Станић 1991: Милија Станић, *Ускочки речник*, II, Београд: Научна књига.
- Стевановић 1994: Михаило Стевановић, *Поређење понуђених правописних правила*, *Наш језик* XXIX/5, Београд, 259–278.
- СТИЈОВИЋ 2014: Рада Стијовић, *Речник Васојевића*, Београд: Чигоја штампа.
- ХЈП: *Hrvatski jezički portal*, <http://hjp.znanje.hr/>.
- Ћупић Д. и Ж. 1997: Драго Ћупић, Жељко Ћупић, *Речник говора Загараца, Српски дијалектолошки зборник XLIV*, Београд.

Bojana D. Todić Sanković

THE LEXICOGRAPHIC ASPECT OF THE LEXEME *PRVENAC* IN THE SERBIAN LANGUAGE

S u m m a r y

The paper analyzes the process of forming the dictionary entry of the lexeme *prvenac* on the material of the SASA Dictionary – more precisely, the attention is focused on finding the most suitable solution for the lemma headword. Different formal variants of this word require a more thorough consideration of this issue – the question concerning the old stem, the relation between the Ekavian variant and the Ijekavian variants and the definition of the normative status of each form. The paper shows that the form *prvenac* is both Ekavian and Ijekavian, while the forms *prvjenac* and *prvijenac* are of second-degree and primarily have a folk character. This paper also shows that the lemma headwords must differentiate accent doublets – *p̄rvenac* and *prvénac*, although this has not been a practice in Serbian lexicography so far.

Key words: lexeme *prvenac*, lemma headword, formal variants, accent doublets, Serbian language.

Оригинални научни рад
Примљено 20. јуна 2020. г.
Прихваћено 28. септембра 2020. г.

СТЕФАН М. СТЕПАНОВИЋ*
(Институт за српски језик САНУ, Београд)**

ПРЕЗЕНТ И ТРПНИ ПРИДЕВ ГЛАГОЛА *НАДУТИ* (CE)

У раду се са морфолошког аспекта анализирају облици презента и трпног придева глагола *наду̑ти* (ce). Циљ је да се утврди које је морфолошке варијанте поменутог глагола најоправданије узети као део књижевнојезичке норме. Облици презента и трпног придева овог глагола биће осветљени из шест углова. Разматраће се стање у досадашњој литератури, у речницима, граматикама и правописима српског језика, данашње синхронијско стање и поређење са сличним глаголима, дијахронијски аспект, употреба ових облика у језику добрих/узорних писаца, стање у српским дијалектима.

Кључне речи: српски језик, морфологија, презент, глаголски придев трпни, глагол *наду̑ти* (ce).

1. Увод. Предмет рада је морфолошка анализа презента и трпног глаголског придева глагола *наду̑ти* (ce). Повод за разматрање ових двају глаголских облика у парадигми поменутог глагола лежи у чињеници да се у лингвистичкој литератури, граматикама, речницима и правописима срећу различити облици, што указује на то да у парадигми глагола *наду̑ти* (ce) долази до укрштања глаголских врста.

Циљ рада је да се осветле варијантни облици презента и трпног придева код поменутог глагола из више углова и тиме увиди да ли би и које варијанте могле имати нормативну предност. Прво, из угла досадашње литературе која се бавила поменутиим глаголом; друго, из угла досадашњих нормативних предлога које су понудили речници, граматике и правописи; треће, из угла синхроније и поређења са сличним

* stefan.stepanovic@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-68/2020-14/200174, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

глаголима; четврто, из угла дијакхроније; пето, из угла који подразумева анализу корпуса језика добрих писаца; шесто, из угла дијалектологије.

Глагол *надуџи* (*се*) има рефлексивну форму, али и нереклексивну, када је прелазан. У српској литератури се сврстава у такозване неправилне глаголе.¹

2. ПРЕГЛЕД У ГРАМАТИКАМА. Што се тиче облика презента и трпног глаголског придева, као облика чија се сложеност огледа у различитим начинима грађења варијанти² и који нас због тога и занимају, може се рећи да се граматике већином подударају у решењима која нуде.

У *Нормативној граматици српског језика* (Пипер 2014: 155) за глагол *надуџи* наводи се да је трпни придев *надувен*, док се презент не наводи.

Овде ћемо истаћи да се оба облика трпног придева граде од инфинитивне основе, с тим да се облик по првој врсти гради наставком *-ић*, *-ића*, *-ићо*, а облик по четвртој А врсти наставком *-ен*, *-ена*, *-ено*, уз које се додаје и хијатско *в*, што се слаже и са тврдњама у *Нормативној граматици српског језика* (Пипер 2014: 155–156), где се увиђа да се трпни придев гради само од инфинитивне основе. И Михаило Стевановић (1981: 339) посматра заједно прву и четврту А врсту поводом грађења трпног придева; међутим, Стевановић истиче да се код ове две врсте трпни придев гради од презентске основе (као и код глагола шесте врсте) и наставка *-ен*, *-ена*, *-ено*, уз додатно уметање сонаната *в* и *ј* код глагола четврте А врсте између основе и наставка. Ипак, глагол *надуџи*, било да гради трпни придев по првој или четвртој А врсти, јасно показује да у оба случаја трпни придев настаје од инфинитивне основе, а не од презентске.

¹ Под неправилним глаголима подразумевају се глаголи који имају неправилан однос двеју основа (које се разликују у свом општем делу) или граде глаголске облике на неправилан начин, што би била можда најопштија дефиниција на основу литературе о тој теми, коју је представио Милан Стакић (2011: 15–18). Овај аутор за те глаголе предлаже другачије називе и напомиње да код тих глагола никаква неправилност не постоји, што детаљно разматра од глаголске врсте до глаголске врсте у свом раду *О такозваним нејравилним глаголима* (2011).

Сања Ђуровић (2015: 19–23) такође детаљно пише о неправилним глаголима са освртом на литературу и истиче оправданост термина *нејравилан глагол* (пошто неправилни глаголи постоје и у другим светским језицима, а и наши први граматичари су делили глаголе на правилне и неправилне), али уз неопходност разликовања термина *нејравилан* од термина *несијандардан*, где се термин *нејравилан глагол* користи и у другим светским језицима за глаголе са морфолошким одступањима која су најчешће резултат језичког развоја и језичких промена.

² Императив се код овог глагола понаша исто као презент (са истим дилемама), те он неће бити предмет посебне анализе.

Хрвајска грамајика (Барић 1997: 254) и Маретићева *Грамајика хрвајскога или срјскога књижевног језика* (1963: 250–251) слажу се и по облику презента и по облику трпног придева. Презент гласи само *надмем*; дакле, само по првој Стевановићевој врсти,³ док у трпном придеву срећемо равноправну дублетност облика *надући* (по првој Стевановићевој врсти) и *надувен* (по четвртој А Стевановићевој врсти). Очито је да код овог глагола укрштање прве и четврте А врсте постоји само у трпном придеву. Обе граматице се слажу и у глаголској врсти и разреду у који класификују овај глагол, а то је пети разред прве врсте.⁴

Михаило Стевановић (1981: 345) у својој граматици за презент наводи само облик *надмем*, док у трпном придеву срећемо и *надући* и *надувен*, може се рећи равноправно и регуларно, према мишљењу поменутог аутора, а сам глагол сврстава у глаголе неправилног грађења, како се мање-више овај глагол иначе и класификује и третира у српској литератури.

3. Стање у речницима и правописима. Приметно је да се облик презента *надујем* појављује у РСЈ као члан дублетног пара, истина, не равноправан, пошто се јавља у загради. То значи да се тек одскора јавља као део књижевнојезичке норме, мада не доследно.

Наиме, у *Правопису срјскога језика* (2013) прихвата се само облик *надмем* за презент, а за трпни придев и *надући* и *надувен*. Оба облика трпног придева су прихваћена и у РСЈ, али и у РМС, који у презенту бележи само *надмем*, док облику *надујем* даје дијалекатски статус.

РСАНУ за глагол *надући (се)* има презент *надмем*, док су облици *надујем* и *надуvem* означени као дијалекатски. За трпни придев су равноправно дати облици *надувен*, *-а*, *-о* и *надући*, *-а*, *-о*, а прихваћен је и облик *надмен*, али уз указивање на његову реткост.⁵

Што се тиче облика трпног придева *надмен*, он се помиње и у РЈАЗУ, где се истиче да је он заправо најстарији облик (на основу писмених потврда) трпног придева глагола *надући (се)*. Може се

³ Узели смо у обзир класификацију глагола коју је изнео Михаило Стевановић у својој граматици *Савремени срјскохрвајски језик I (грамајички системи и књижевнојезичка норма)* (1981).

⁴ У овом случају, наравно, не мисли се на Стевановићеву прву врсту, већ прву врсту у хрватској лингвистици.

⁵ РСАНУ за глаголе *дући (се)*, *обдући (се)* и *издући се* равноправно прихвата облике по првој и четвртој А врсти у презенту, осим што за глагол *дући (се)* императив гласи само по четвртој А врсти (*дуј*). За глаголе *задући*, *йодадући (се)*, *йоднадући (се)*, *йодући (се)* и *одадући (се)* предност се даје облицима презента по првој врсти тиме што се облици по четвртој А врсти стављају у заграду, али битно је истаћи да им се не даје дијалекатски карактер као код *надући (се)*.

рећи да се он данас лексикализовао и сачувао у суженом значењу, тј. сачувао је само значење 'охол, горд (надувен)', што значи да је изгубио примарнија значења, како региструје РСАНУ. Такође, облик *надмен* јасно показује да је настао од презентске основе и наставка *-ен, -ена, -ено* и таквим понашањем међу сродним глаголима (а то су тзв. неправилни глаголи прве врсте) није усамљен, што нам показују облици за глаголе *ѝроѝр(е)ѝи, сѝѝр(е)ѝи* (*ѝроѝрен, сѝѝрен*), које је Белић забележио код Гундулића (Белић 2006: 387).

4. Синхрониска анализа. Пошто се увидом у нормативну литературу констатовало да се у дублетним облицима презента и трпног придева очитује укрштање прве и четврте А врсте, у овој тачки покушаћемо детаљније да објаснимо ту појаву из синхроног угла.

Михаило Стевановић (1981: 345) овај глагол ставља у исту групу са глаголима *насуѝи, оѝеѝи, узеѝи*. Посебно ћемо истаћи сличност са глаголом *насуѝи*, пошто се код оба глагола инфинитивна основа завршава на у. Они свакако јесу сродни, и то због истог односа инфинитивне и презентске основе, али и због истог морфолошког односа према својим несвршеним парњацима. Наиме, код оба глагола разликују се инфинитивна и презентска основа (гледајући из синхроног угла), а разлика се у оба случаја односи на то да у презенту, тј. у презентској основи, постоји уметање сугласника који не постоји у инфинитиву. У случају глагола *надуѝи* то је сонант *-м-*, а у случају глагола *насуѝи* у питању је оклузив *-ѝ-*. Како примећује Сања Ђуровић (2015: 141), глагол *насиѝаѝи*, видски парњак глагола *насуѝи*, оклузив *-ѝ-* има и у инфинитиву и у презенту (*насиѝаѝи* : *насиѝам*, прим. аут.). Треба додати да и глагол *надуѝи* има исти однос према свом несвршеном парњаку *надимаѝи*, у ком у презенту и у инфинитиву срећемо сонант *-м-* (*надимаѝи* : *надимам*). Ако погледамо несвршене парњаке ових двају глагола и њихов однос према презенту ових свршених глагола, приметимо да се глаголи *надуѝи* и *насуѝи* и тим односом слажу, што је још један разлог њиховог заједничког сврставања у исту групу тзв. неправилних глагола, и то прве врсте.

Битно је истаћи сличност ових двају глагола и због тога што је укрштање глагола прве и четврте А врсте приметно само код глагола *надуѝи*. У литератури, а и у речницима за глагол *насуѝи* не помињу се облици презента, императива или трпног придева по четвртој А врсти, који би указивали на укрштање овог глагола са глаголима четврте А врсте, што значи да се таквим понашањем разликује од глагола *надуѝи се*. Ипак, вреди напоменути да смо на интернету срели два примера презента по четвртој А врсти (*насујем*). Такође, у говорима централне

Шумадије среће се трпни придев по таквој промени (*насувен*) (Реметић 1985: 331), као и нешто слично у говору Галипољских Срба за презент (*џросјем*) (Ивић 1957: 273), што показује да процес укрштања није узео маха и да је вероватно заустављен на свом почетку, а да му је за пуно извршење било потребно нешто више.

Очигледно је код глагола *надуџи* у питању нешто више, а не само пуко укрштање прве и четврте А врсте, јер да је у питању само поменуто укрштање, не видимо разлог зашто и глагол *насуџи* не би то одражавао кроз своје облике трпног придева, па и презента и императива. Наиме, сматрамо да је том укрштању доста допринела једна друга корелација. У питању је веза глагола *надуџи* са глаголом *надуваџи*, који се у неку руку морфолошки може посматрати као још један парњак овом глаголу. Мислимо на глагол *надуваџи* (*надухаџи*), где је нама овде битна само варијанта *надуваџи*; дакле, она у којој се после губљења *x* формирало хијатско *v*, те се наше тврдње односе само на ту варијанту, пошто варијанта са *x* није могла утицати на сличност и аналогije са глаголима четврте А врсте. На везу са глаголом *надуваџи* свакако може и указивати то што се у РСАНУ глагол *надуџи* испоређује са глаголом *надунуџи*, који је настао од *дунуџи*, који је свршени парњак глаголу *дуваџи*. На приближавање породице речи **d̥oti/*d̥om̥o* породици **dun̥oti/*dun̥o* у словенским језицима указује и ЭССЯ цитирајући Фасмера (в. ЭССЯ, књ. 5: 100). Веза *надуџи* : *надуваџи* је важнија за ширење овог укрштања на синхронном плану него веза *дуџи* : *дуваџи*, која је могла бити иницијатор укрштања овог типа код глагола који су настали (префиксацијом) од *дуџи*. Та веза данас очито није од важности у ширењу овог укрштања, будући да је глагол *дуџи* застарео (а и покрајинског је карактера), како га квалификује РСАНУ још шездесетих година прошлог века. Глагол *надуџи* је свакако далеко најфреквентнији глагол настао префиксацијом од *дуџи*, а фреквентнији је и од глагола који су од њега настали префиксацијом, те је прочит његов значај.

Иако глагол *надуваџи* не може бити посматран као видски парњак пошто је свршеног вида, чисто облички (на основу завршетка *-уваџи* у глаголу *надуваџи*) однос *надуџи* : *надуваџи* потпуно се поклапа са односом *изуџи* : *изуваџи*, *обуџи* : *обуваџи*, па и *чуџи* : *чуваџи* (који нису сачували семантичку везу у српском). Оно што је битно истаћи јесте то да су глаголи *изуџи*, *обуџи* и *чуџи* готово једини глаголи четврте А врсте на вокал у и да сви имају несвршене парњаке по петој врсти. Очито је неки такав сродан глагол (по петој врсти) недостајао и глаголу *насуџи* да и он добије варијантне облике по четвртој А врсти,

тј. облике који би сугерисали исто укрштање и код тог глагола као код глагола *надуџи*.

Због тога сматрамо да је баш из такве сличности могло настати прилажење глагола *надуџи* глаголима четврте А врсте.⁶ То се прилажење (и укрштање) могло најпре одвити у домену трпног глаголског придева, па тек касније презента, на шта би могла указивати чињеница да је облик трпног придева по четвртој А врсти већ увелико део норме (в. и тачке 6 и 7 за распрострањеност облика међу говорницима српског језика и добрим писцима са српско-хрватског подручја, али и за јасније поткрепљење пређашње тврдње). На крају треба рећи да и семантичка блискост глагола *надуџи* и *надуваџи* указује на велику повезаност ова два глагола.

Можемо још напоменути да глагол *надуџи* у српском језику већу семантичку блискост (већи број заједничких значења и подзначења) показује са глаголом *надуваџи* него са глаголом *надимаџи*, који му је природни и првобитни несвршени еквивалент, што нам показује РСАНУ. То би могло ићи у прилог тврдњи да је глагол *надуваџи* (тј. веза *надуџи* : *надуваџи*) утицао на укрштање глагола *надуџи* са глаголима четврте А врсте.

5. Дијакхрона анализа. На самом почетку ћемо указати на развитак глагола *надуџи*. Како истиче Милан Стакић (2011: 23), за овај глагол се везивала неправилност која се тицала односа инфинитивне и презентске основе, тј. њихових различитих завршетака (у презенту се додаје *-м-*), због чега спада у групу глагола као што су *насуџи*, *оџеџи* и *узџи*, где се срећу сличне разлике између инфинитивне и презентске основе. Исти аутор напомиње да ту, дијакхронички посматрано, ипак никакве неправилности нема, пошто је и у инфинитивној основи некада био сонант *м* (**na-dǣm-ti*), али се он гласовним законима најпре прасловенског језика (*na-dǣ-ti*, где у прасловенској епоси у групи са полугласником прелази у назал *ǣ*), а онда и законима српског језика

⁶ Да ипак такав трпни придев може имати везе са глаголом *надуваџи*, показују нам слични примери у *Нормативној грамањници српског језика*. Наиме, ако погледамо *Нормативну грамањнику српског језика* (Пипер 2014: 155), видимо да наставак *-вен*, *-а*, *-о* у трпном придеву имају они глаголи четврте А врсте који се завршавају на *-иџи* и *-уџи*, а чији несвршени парњаци припадају петој врсти и имају завршетке *-уваџи* и *-иваџи*, што је исто понашање и код глагола *надуџи*, осим што тај његов парњак није класичан видски парњак, јер је свршеног вида. Исти наставак у трпном придеву имају и глаголи који нису део четврте А врсте (*самлеџи*, *нажеџи*, *саџр(е)џи*, *оденуџи*, *снабдеџи*), од којих неки и немају несвршене парњаке са *-в-* у суфиксу, а вероватно су га добили аналошки, како то Белић истиче да се *-вен* апстраховао из *кривен* и додавао на вокалске основе од једног слога (2006: 387).

(*na-du-ti*, где поменути назал прелази у у) стопио у новодобијени глас у, док у презентској основи гласовни закони који су се дешавали нису били такве природе да су могли утицати на сонант *м*, те се он задржао и до данас (*na-dъм-e* > *na-dm-e*). Дакле, не помиње се постојање глагола који би био корелат данашњем *надућии-надујем*.

Оно што се, међутим, уочава у *Етимологијском рјечнику хрватскога или српскога језика* Петра Скока (ЕР, књ. 1) и у *Етимолошком речнику словенских језика* (ЭССЯ, књ. 5: 99–100, 166 и књ. 22: 12–13) јесте истицање чињенице да се етимолошки као два засебна глагола одвајају **doti/*dъм* (**nadoti/*nadъм*) и **duti/*duj* (**naduti/*naduj*).⁷ С таквим ставовима се не слаже РЈАЗУ, пошто се у њему истиче да се ту тешко може говорити о два глагола, што потврђује и његова речничка обрада, где постоји само један глагол *надућии* и *дућии* у српском језику. Такав став има смисла ако имамо у виду стање у српском језику, пошто у њему нема ни фонетских ни морфолошких критеријума по којима би се разликовала потенцијална два глагола, а нема ни значења које би било карактеристичније за неки глагол, што све постоји у оним словенским језицима у којима постоје два овако слична глагола. У тим словенским језицима варијанте **doti/*dъм* и **duti/*duj* показују велику сличност у значењу (не потпуно), што нарочито важи за префиксирану варијанту на префикс *на-*. На основу неких језика (нпр. словачки и чешки, в. ЭССЯ, књ. 5: 99–100, 166 и књ. 22: 12–13) могло би се претпоставити, али је то упитно, да би у глаголу **duti/*duj* по пореклу примарно значење могло бити оно које се односи на дување најчешће ветра, тј. кретање ваздуха, ваздушне струје, а у другом глаголу (**doti/*dъм*) то

⁷ Истина, у ЭССЯ (књ. 22: 12–13) су префиксирани глаголи **nadoti/*nadъм* и **naduti/*naduj* обрађени у оквиру истог речничког чланка, што сугерише велику блискост ова два глагола. Међутим, иако су ти глаголи доста семантички блиски и једнаки, они опет нису морфолошки и фонетски једнаки. Фонетски, јер видимо да један глагол у корену инфинитива има назал *o*, док други има вокал *u*, што нпр. потврђује и словеначки језик својим различитим рефлексима *o > o* (*nadóti*) и *u > u* (*nadúti*). Да морфолошки нису једнаки, показује и јасно назначавање тога који су њихови несвршени парњаци. Тако је континуант глагола **naduvati* несвршеног вида нпр. у чешком, словачком, словеначком и руском, и у сваком од језика истиче се да је то несвршени глагол према глаголу који је настао од варијанте **naduti*. С друге стране, према континуанту глагола **nadoti* стоји несвршени глагол настао од **nadumati* нпр. у словачком, чешком и словеначком. Напоменимо да српско *надувати* нема везе са глаголом **naduvati*, већ је српско *надувати* настало од **naduhati* (в. СЕС за порекло **duhati*, на интернету), што је потпуно други глагол, а то нам показује и вид глагола. *Надувати* је свршеног вида, те је морао настати префиксацијом од несвршеног *дувати*. За глагол који је настао од **naduvati* у поменутих словенским језицима видели смо да је несвршеног вида; дакле, није могао настати од неког хипотетичког **duvati*, већ једино суфиксацијом од свршеног **naduti*.

би опет било дување, али оно које је усмерено на визуелни план и на повећање запремине тим процесом, што са становишта српског језика представља метонимијску везу са значењем претходног глагола. На то би упућивала и Скокова тврдња да се *дуџи-дује* односи обично на ветар и да су синоними *џириџи* и *џухаџи*, а да уз глагол *дуџи-дмем* наводи значења 'blasen, enfler', што упућује на дување које је у вези са запреминским повећањем (ЕР, књ. 1). Свакако ова два глагола настају од два сродна индоевропска корена, те блискост и не чуди.⁸

Како су то фонетски и морфолошки два засебна глагола у словенским језицима, не може се рећи да у њима имамо морфолошко укрштање глаголских врста као у српском, осим у словеначком језику, који има оба глагола у некој форми, али за глагол *nadóti se* (од **nadoti/*nadъto*) приметно је ширење презента са *j* (*nadujem*), који је карактеристичан за глагол *nadúti* (**naduti/*nadujo*).⁹ У бугарском, македонском, словеначком, руском, словачком и чешком¹⁰ он је јасно резултат другог индоевропског корена.

Из ЭССЯ (књ. 5: 99–100, 166 и књ. 22: 12–13) примећујемо да у старословенском није било глагола *дуџи-дујем*, већ само *дуџи-дмем*, па тако и *надуџи-надмем*, што нам такође доказује чињеницу да је глагол *дуџи-дујем* новија појава у појединим словенским језицима, која притом није одлика свих словенских језика (нпр. не среће се у источнословенским језицима (сем у руском), а на новију природу те појаве указује се и у РЈАЗУ. Могуће да је та појава јаче захватила јужнословенске језике, пошто видимо да у бугарском, македонском и словеначком (у ком има префиксирани еквивалент *nadóti se*) нема глагола *дуџи-дмем*, већ само *дуџи-дујем*.

РЈАЗУ нам указује да се код глагола *дуџи* презент *дујем* јавља тек у 19. веку у српско-хрватском језику, док се за глагол *надуџи* напомиње

⁸ Глагол **naduti* је у вези са кореном **dheу/*dhoу*, који је на индоевропском нивоу заправо веома сродан корену **dhem/*dhom*, који је у вези са глаголом **nadъmti* (ЕР, књ. 1).

⁹ У словеначком и за глагол *насути* срећемо презент са *j* (*nasujem*), који нема индоевропског оправдања (<**seуp* (в. СЕС, на интернету)) (што има *й* из *насџем* у српском језику), те представља укрштање са глаголима који су еквивалентни глаголима четврте А врсте у српском, и то значи да је поменуто укрштање у словеначком ширег опсега него у српском.

¹⁰ У чешком и словачком глаголе префиксирани од **suti* срећемо само са сонантом *-j-* у презентској основи; дакле, са истим понашањем као глаголи који су у тим језицима заправо глаголи који су у српском део четврте А врсте. Гледајући индоевропски ниво, то *-j-* нису могли наследити као у случају глагола **duti/*dujo*, те је очигледно да имају некакву склоност ка укрштању са глаголима који су у српском глаголи четврте А врсте, што је исти случај као у словеначком, што смо истакли.

да једине занимљиве промене има у трпном придеву, где су новији облици *надућ* и посебно *надувен*, а најстарији *надмен*, што нам указује да у презенту не постоји варијанта *надујем* или једноставно нису имали потврде. Овде бисмо истакли да за префиксирани глагол ова новија варијанта која се данас среће, *надујем*, у случају српског језика није производ новије тенденције која је приметна у већини осталих словенских језика, а то је јављање облика презент са *-j-* у презентској основи (као дела парадигме глагола **duti/*dujō* (**naduti/*nadujō*), а не глагола **dōti/*dōmō* (**nadōti/*nadōmō*), који у српском пролази кроз укрштање са глаголима четврте А врсте), већ је у питању тврдња коју смо навели када смо анализирали глагол *надући* са синхроног становишта, где смо истакли његово укрштање са глаголима четврте А врсте уз посредство глагола *надуваји* и парадигме типа *обући-обујем*.

6. Дијалектолошка анализа. Што се тиче дијалектолошке анализе, можемо поћи од става Митра Пешикана. Наиме, Пешикан (1980: 273), говорећи о појави облика *мријем* у презенту глагола *мреји*, истиче да поменути презентски облик не треба посматрати као ијекавизам (иако је чешћи у ијекавским говорима), већ као резултат тежње типолошком обједињавању глагола са једносложном вокалском осномом, што показују и облици *сијем*, *зријем*, *вријем*, а слично понашање се запажа и у облику *надујем*. Даље Пешикан истиче да су подстицаји оваквој појави јачи у ијекавским говорима, јер у њима на овакву појаву не утичу само глаголи четврте А врсте, већ и глаголи у којима је јат испред *-јем* замењено са *и* (*сијем*, *вијем*, *мијем*, *умијем*, *досијем*). Можда би требало прецизирати, пошто нису сви примери које је Пешикан навео тако настали, да ту спадају и глаголи са двосложном ијекавском заменом јата (по нама, ту би се уврстили *досијем* и *умијем*, а и *мијем* када је оно презент глагола *смеји*, а не *смејаји*).

Овде је, видели смо, аутор уврстио и глагол *надући*. Међутим, оно што је приметно и из наше анкете, то је да облик *надујем* није чешћи у ијекавским говорима, већ баш у екавским, и то посебно источнијим екавским говорима. То нам говори да код овог глагола у презенту није присутна иста тежња као у горенаведеним глаголима. Да облик *надујем* није типичнији за ијекавске говоре, потврђује *Речник Куча* (Петровић 2013: 235) и *Речник говора Загараца* (Ћупић Д. и Ж. 1997: 247), где је у оба речника у оквиру одреднице успостављен презент *надмен*, али се зато облици презент по четвртој А врсти срећу у Васојевићима (Стијовић 1990: 252), новопазарско-сјеничким говорима (Барјактаревећ 1966: 99), левачком говору (Симић 1972: 406), околини Сврљига (Бучум и Бели Поток) (Богдановић 1979: 92), Драгачеву (Петровић 2019: 303), Рачи

Крагујевачкој (Павловић 1982: 37) и централној Шумадији (Реметић 1985: 347). Вреди напоменути да се у појединим народним говорима, за разлику од облика презента, срећу облици трпног придева и по четвртој А врсти и по првој врсти (в. Петровић 2019: 303, Богдановић 1979: 92). Истаћи ћемо још занимљивост да су за говор Галипољских Срба карактеристични облици презента и трпног придева само по првој врсти (*надмем*, *надуӣ*, а за трпни придев још и *надмено* (и *надмеӣ*)) (Ивић 1957: 273).

Одлучили смо да спроведемо и једну дијалектолошку анкету у којој смо имали информаторе са различитих терена где се говори српски језик, и то од северне Далмације на западу до источне Србије на истоку, и од Новог Сада на северу до области Дробњака на југу. Укупно смо имали 45 информатора. Настојали смо да увидимо које су варијанте чешће међу говорницима српског језика, а такође и да ли поједине варијанте испитиваног глагола (и оне у презенту и оне у трпном придеву) посебно карактеришу неке области српског језика (нпр. екавске или ијекавске или неке говорне типове), на шта нас је између осталог подстакла Пешиканова тврдња да се у ијекавским говорима среће више глагола који се облички у презенту поклапају са глаголима четврте А врсте (в. први пасус ове тачке).

У нашој анкети облик *надмем* нисмо срели код информатора из источнијих говора, већ тек код оних из западних екавских (колубарски говор и једна потврда из Београда). Облик *надмем* срели смо и код информатора из неких западнијих источнохерцеговачких говора (Ливањско Поље, Биовичино Село (Кистање), Бенковац). Облик *надујем* срели смо међу информаторима што са екавског, што са ијекавског простора.

Оно што је уочљиво, то је да смо комбинацију *надујем-надуӣ* (15 пута) и *надујем-надувен* (13 пута) срели код приближно истог броја информатора, док смо комбинације *надмем-надуӣ* (9 пута) и *надмем-надувен* (8 пута), у односу једна према другој, такође срели код приближно истог броја говорника, али, опет, доста ређе у односу на прве две комбинације. Јасно је из тога да је облик презента по четвртој А врсти скоро па дупло чешћи него облик по првој врсти. Међутим, у трпном придеву уочавамо скоро исту учесталост облика по првој врсти и облика по четвртој А врсти.

Битно је истаћи да нам баш информатори који користе облик презента по првој врсти могу сугерисати да је укрштање овог глагола са глаголима четврте А врсте почело баш од трпног придева, и то баш због тога што код половине тих информатора срећемо трпни

придев по четвртој А врсти, а познато је да за глаголе прве врсте није карактеристичан трпни придев са хијатским *в* и *ј* (в. Стевановић 1981: 339 и Пипер 2014: 155), осим што би у новије време изузетак од тога били неправилни префиксирани глаголи на *џр(е)џи (саџр(е)џи (саџрвен и саџриџи), оџр(е)џи (оџрвен и оџриџи)*) (РСЈ).

Информатори са презентом по четвртој А врсти нам не могу сугерисати где би се укрштање могло пре успоставити, пошто глаголи четврте А врсте имају трпни придев и са хијатским *в* и *ј* (доста чешће), али понекад и са *џ* (в. примере код Стевановић 1981: 366 и Белић 2006: 387), али нам та чињеница показује где су заправо глаголи четврте А врсте понекад блиски глаголима прве врсте; дакле, у трпном придеву, што опет показује одакле креће њихово укрштање.

7. Анализа корпуса писаца. За корпус који смо анализирали користили смо дела писаца која су део *Анџологије српске књижевности* са сајта Учитељског факултета Београдског универзитета, примере из РСАНУ¹¹, као и примере из *Корпуса савременог српског језика* Природно-математичког факултета Београдског универзитета (ЕК).

надме (се): *надме се* (Десница, Прољећа Ивана Галеба, 208), *надме се* (Кочић, Изабрана дела, 60), *надме* (Матавуљ, Бакоња фра Брне, 41), *надму* (Растко Петровић, Песме, 101), *надме* (Милан Ракић, Песме, 17), *надме* (Бранко Радичевић, Песме, 31), *надме* (Десн. 5, 24, РСАНУ), *надму* (Скок 1, 132, РСАНУ), *надме* (Радич. 1, 49, РСАНУ), *надме* (Змај 1, 295, РСАНУ), *надму* (М–И, Р. МС–МХ, РСАНУ), *надме* (Бег. М. 1, 7, РСАНУ), *надму се* (Буд. 1, 9, РСАНУ), *надме се* (Љуб. 1, 168, РСАНУ), *надму се* (Новак Вј. 3, 69, РСАНУ), *надме се* (Калеб 6, 6, РСАНУ), *надме се* (Поп. Ср. 1, 277, РСАНУ), *надме се* (Црни обелиск, превео Бошко Петровић, ЕК), *надме се* (Тихи Дон I, превео Милош Московљевић, ЕК).

надује (се): *се надује* (Нушић, Аутобиографија, 20), *се надује* (Михаило Петровић Алас, Роман јегуље, 42), *џоднадују се* (Борисав Станковић, Из старог јеванђеља и Стари дани, 98), *надује* (Црњански, Лирика Итаке, 183), *надује* (НПр, Стан. М., ГЛЕМ 1939, 2, РСАНУ), *надује се* (Сав. М. 2, 30, РСАНУ), *надује се* (НИН, 2002. година, ЕК), *надује* (Исаковић, Трен 2: казивања Чеперку, ЕК), *надује се* (Раде Кузмановић, Одмор, ЕК), *надује се* (Политика, 2010. година, ЕК), *надују се* (Драган Великић, Руски прозор, ЕК).

¹¹ За скраћенице видети 20. том Речника.

надувен:¹² *надувено* (Ћопић, Орлови рано лете, 154), *надувене* (Ћосић, Корени, 8), *надувен* (Глишић, Приповетке, 158), *надувени* (Стеван Јаковљевић, Српска трилогија (књига друга), 19), *надувног* (Стеван Јаковљевић, Српска трилогија (књига друга), 87), *надувене* (Станислав Краков, Крила, 23), *надувена* (Младен Лесковац, Старија српска поезија, 312 (Никола Боројевић, Питомица (1858)), *надувене* (Матавуљ, Бакоња фра Брне, 121), *надувног* (Гроздана Олујић, Гласам за љубав, 76), *надувено* (Миодраг Павловић, Србија до краја века, 166), *надувен* (Растко Петровић, Африка, 69), *надувена* (Стерија, Роман без романа, 21), *надувеним* (Михајло Пупин, Са пашњака до научењака, 55), *надувеним* (Ранковић, Горски цар, 82), *надувене* (Ранковић, Приповетке, 129), *надувног* (Драгиша Васић, Црвене магле, 12), *надувено* (Веселиновић, Хајдук Станко, 9), *надувено* (Црњански, Лирика Итаке, 267), *надувног* [трбуха] (Црњански, Друга књига Сеоба, 62), *надувен* (Црњански, Сеобе, 19), *надувено* (Ћипико, Приповетке, 70), *надувене* (Богд. М. 2, 42, РСАНУ), *надувене* (Чипл. 5, 106, РСАНУ), *надувен* (www.rts.rs, 2010. година, ЕК), *надувен* (Андрић, Травничка хроника, ЕК), *надувен* (Киш, Живот, литература, ЕК), *надувног* (Живојин Павловић, Они више не постоје, ЕК), *надувен* (Исаковић, Трен 2: казивања Чеперку, ЕК), *надувен* (Тихи Дон I, превео Милош Московљевић, ЕК), *надувене* (Црни обелиск, превео Бошко Петровић, ЕК), *надувено* (Пекић, Беснило, ЕК), *надувеним* (Филип Давид, Ходочасници неба и земље, ЕК), *надувени* (Владета Јеротић, Психоанализа, болест, стварање, ЕК).

надут: *надуји* (Ћопић, Чаробна шума, 35), *надуије* (Ђура Јакшић, Станоје Главаш, 8), *надуија* (Ненадић, Доротеј, 73), *надуји* (Нушић, Аутобиографија, 20), *надујијех* (Његош, Горски вијенац, 20), *надујијех* (Његош, Луча микрокозма, 60), *надуије* (Растко Петровић, Песме, 121), *надуји* (Станковић, Нечиста крв, 32), Сматрали су га за *надуијог* човека (Црњански, Друга књига Сеоба, 244),¹³ *надуија* (Каллеб 6, 32, РСАНУ), *надуија* (Пуч. 1, 97, РСАНУ), *надуије* (Вуков. А. 1, 85, РСАНУ), *надуји* (Политикин магацин, 2001. година, ЕК), *надуји* чикови (Киш, Пешчаник, ЕК), *надуји* и непривлачни младић (Мирслав Поповић, Судбине, ЕК), *надуји* од погача и колача (НИН, 2002. година, ЕК), *надујиу* (Живојин Павловић, Они више не постоје, ЕК), *надујиу* (Политика, 2008. година, ЕК), *надуијо* (Бранимир Ћосић, Два царства, ЕК), *надуијо* (Мирјана Ђурђевић, Трећи сектор, ЕК).

¹² Наводимо и трпне придеве у придевској служби.

¹³ Приметно је да Црњански облик *надуји* користи у значењу 'надмен' и сл., а *надувен* у значењу 'отечен'.

Оно што је приметно, то је знатно већа употреба облика трпног придева који одговарају четвртој А врсти, док се у презенту више срећу облици по првој врсти (чак иако не бисмо рачунали хрватске писце). У односу на нашу анкету, где су чешћи облици презента по четвртој А врсти, то показује да се с временом укрштање двеју врста све више ширило, што донекле показује и ЕК, где је скоро уједначен број потврда за облике по првој и четвртој А врсти, али облика по четвртој А врсти има више у писменим потврдама из последњих 40 година (што код писаца, што у новинама).

Поклапање са нашом анкетом међу говорницима српског језика је приметно у чињеници да је облик *надујем* карактеристичнији за писце са екавског подручја, а не ијекавског, за које је карактеристичнији облик *надмем*, који се среће и код неких писаца са екавског подручја. Облик трпног придева *надувен*, *-а*, *-о* среће се и код писаца и преводилаца који користе облик *надмем* у презенту (Симо Матавуљ, Растко Петровић, Живојин Павловић, Милош Московљевић), а срећемо и обрнуту ситуацију, где облик трпног придева по првој врсти имају и они писци који имају презент по четвртој А врсти (Нушић, Станковић и Црњански). Што се тиче хронолошке дистрибуције облика трпног придева, може се рећи да се и облици по првој и облици по четвртој А врсти срећу и код писаца 19. и код писаца 20. века, а облик по четвртој А врсти је чешћи био и код писаца 19. века, а исто је и данас. За стање у новијем добу (и 20. веку) посебно је илустративан податак да у ЕК срећемо отприлике три пута више примера трпног придева *надувен*, *-а*, *-о* од облика *надуји*, *-а*, *-о*.

8. Закључак. На основу анализираних грађе и на основу наше дијалектолошке анкете, као и на основу дијалектолошких студија, за глагол *надући* (*се*) приметно је напоредо постојање и облика презента и трпног придева по првој врсти и облика по четвртој А врсти, али су облици по четвртој А врсти у принципу чешћи, а са временом су постали чешћи него пре.

Такво продирање облика по четвртој А врсти све више региструју речници, понеки и у правцу књижевнојезичког прихватања облика презента по четвртој А врсти, док је у трпном придеву облик по тој врсти одувек био прихваћен.

Дијахроно гледано, у српском језику су примарни и једино могући облици по првој врсти, за разлику од неких словенских језика који имају као засебне и дијахронијски оправдане оне који би се поклапали са облицима прве и четврте А врсте у српском.

Синхронијски гледано, очито је да је велику улогу у приласку глагола *надуџи* глаголима четврте А врсте имао глагол *надуваџи*, који му је, осим морфолошке блискости, постао и семантички близак, и то чак више од његовог несвршеног парњака *надимаџи*. На основу везе *надуџи* : *надуваџи* успостављена је сличност према вези глагола четврте А врсте на у са њиховим несвршеним парњацима по петој врсти (*обуџи* : *обуваџи*, *изуџи* : *изуваџи*, *чуџи* : *чуваџи*). Тако је временом глагол *надуџи* све више почео прилазити глаголима четврте А врсте.

У складу са свим реченим, могло би се рећи да не би било неоправдано прихватити бар као подређени књижевнојезички облик и облик презента *надујем*, као што је то урађено за друге глаголе настале префиксацијом од *дуџи* и *надуџи* у РСАНУ.

ИЗВОРИ

- Анџологија српске књижевности*, Београд: Учитељски факултет: <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/>.
- ЕК: *Корпус савременог српског језика*, Београд: Природно-математички факултет: <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/prezentacija/korpus.html>.
- ЕР: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb: Matica hrvatska, 1971–1974.
- Пешикан и др. 2013: Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- РЈАЗУ: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–21, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–2019.
- РСЈ: *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска, 2011.
- Руски речници: <https://kartaslov.ru>.
- СЕС: Marko Snoj, *Slovenski etimološki slovar*: <https://fran.si/193/marko-snoj-slovenski-etimoloski-slovar>.
- Словачки речници: <http://slovníky.korpus.sk/>.
- ССКЈ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*: <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>.
- Чешки речник: <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php>.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков*, 1–, Москва: Наука, 1974–: <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=essja>.

ЛИТЕРАТУРА

- Барић и др. 1997: Euganija Barić, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marina Znika, *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Барјактаревић 1966: Данило Барјактаревић, Новопазарско-сјенички говори, *Српски дијалектолошки зборник XVI*, Београд, 1–177.
- Белић 2006: Александар Белић, *Историја српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Богдановић 1979: Недељко Богдановић, Говори Бучума и Белог Потока, *Српски дијалектолошки зборник XXV*, Београд, 1–178.
- Ђуровић 2015: Сања Ђуровић, *Укришћање глаголских врста у конјугацији глагола у савременом српском језику*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
- Ивић 1957: Павле Ивић, О говору Галипољских Срба, *Српски дијалектолошки зборник XII*, Београд, 1–519.
- Маретић 1963: Tomislav Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Павловић 1982: Радослав Павловић, Облици деκлинације и конјугације у говору подручја Раче Крагујевачке (с посебним освртом на акценат), *Српски дијалектолошки зборник XXVIII*, Београд, 7–61.
- Петровић и др. 2013: Драгољуб Петровић, Ивана Ћелић, Јелена Капустина, Речник Куча, *Српски дијалектолошки зборник LX*, Београд, 1–461.
- Петровић–Капустина 2019: Драгољуб Петровић, Јелена Капустина, Речник Драгачева, *Српски дијалектолошки зборник LXVI/2*, Београд, 7–635.
- Пешикан 1980: Митар Пешикан, Двојаки облици глагола мрети/мријети, *Наш језик XXIV/4–5*, Београд, 272–275.
- Пипер–Клајн 2014: Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Реметић 1985: Слободан Реметић, Говори централне Шумадије, *Српски дијалектолошки зборник XXXI*, Београд, 1–555.
- Симић 1972: Радоје Симић, Левачки говор, *Српски дијалектолошки зборник XIX*, Београд, 1–618.
- Стакић 2011: Милан Стакић, О такозваним неправилним глаголима, *Научни састајак слависта у Вукове дане 40/3*, Београд, 15–36.
- Стевановић 1981: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнोजезичка норма). I. Увод, Фонетика, Морфологија*, Београд: Научна књига.
- СТИЈОВИЋ 1990: Рада Стијовић, Из лексике Васојевића, *Српски дијалектолошки зборник XXXVI*, Београд, 119–380.
- Ћупић Д. и Ж. 1997: Драго Ћупић, Жељко Ћупић, Речник говора Загарача, *Српски дијалектолошки зборник XLIV*, Београд, 1–615 + IX–XX.

Стефан М. Степанович

ПРЕЗЕНС И СТРАДАТЕЛЬНОЕ ПРИЧАСТИЕ
ГЛАГОЛА *НАДУТИ* (СЕ)

Резюме

В работе с морфологического угла зрения анализируются формы презенса и страдательного причастия глагола *наду̑ти* (се).

Цель исследования – установить какие морфологические варианты приведенного глагола наиболее оправдано принять за часть литературно-языковой нормы. Формы презенса и страдательного причастия этого глагола освещены с шести сторон. Рассматриваются состояние в существующей литературе, в словарях, грамматиках и правописаниях сербского языка, сегодняшнее синхроническое состояние и сравнение с похожими глаголами, диахроническое воззрение, употребление этих форм в языке хороших/выдающихся писателей, состояние в сербских диалектах. На основании проанализированных аспектов, можно сказать, что имеются причины принять, хоть в качестве подчиненной литературно-языковой формы, и форму презенса *наду̑ем*, по образцу обработки других глаголов, образованных префиксацией от *ду̑ти* и *наду̑ти* в РСАНУ.

Ключевые слова: сербский язык, морфология, презенс, страдательное причастие, глагол *наду̑ти* (се).

УДК 811.163.41'366.545
811.163.41'37

Оригинални научни рад
Примљено 12. априла 2020. г.
Прихваћено 28. септембра 2020. г.

АЛЕКСАНДРА С. ЈОВАНОВИЋ*
(Институт за српски језик САНУ, Београд)**

О ДАТИВНОЈ ЕНКЛИТИЦИ РАСПЛИНУТЕ РЕФЕРЕНЦИЈАЛНОСТИ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Предмет овог рада јесте један особен тип датива – датив расплинуте референцијалности означен заменичком енклитиком *му* (нпр. *То му дође субојџа*). Најпре разматрамо природу дативног референта и закључујемо да је реч о расплинутом и неразграниченом референту (у ланакеровском смислу). Потом испитујемо уз које се глаголе/конструкције овај датив јавља и каква је његова семантика одн. прагматика. Датив расплинуте референцијалности пре свега налазимо уз копулативне и семикопулативне конструкције, као и уз поједине глаголе који означавају стања и творе својеврсни континуум са копулативним и семикопулативним. Његов главни значењски допринос видимо у десубјективизацији садржаја денотираног клаузом у којој се јавља. Ефекат десубјективизације утемељен је једним делом на измештању садржаја у сферу трећег лица означеног дативном енклитиком *му*, а другим делом на самој природи дативног референта – који је расплинут, магловит. Најзад, као кључан појам за разумевање значења овог датива, али и датива уопште, издвајамо схему сфере циљаног ентитета, која, за разлику од схеме личне сфере циљане особе (Домбровска 1997), може обухватити и друге ентитете поред људских.

Кључне речи: датив, енклитички облик заменице за 3. лице једнине, појмовни неутрум, расплинута референцијалност, сфера циљаног ентитета, десубјективизација.

* aleksandra.jovanovic@isj.sanu.ac.rs

** Рад је финансирало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-68/2020-14/200174, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ. Почетна верзија овог истраживања изложена је на *XI научном скупу младих филолога Србије* (Крагујевац, 30. март 2019) – захваљујем се учесницима сесије на дискусији. На веома корисним коментарима захваљујем се проф. Балши Стипчевићу, на помоћи у вези са неким референцама проф. Софији Милорадовић, на детаљном читању рада Марини Спасојевић, а на инспиративним разговорима Стефану Милосављевићу. Наравно, за сваку грешку у раду одговорна је искључиво ауторка.

1. Увод

У овом раду бавићемо се једним особеним типом датива који илуструјемо следећим примером:

(1) Термин ... не знам какве су прогнозе за месец март, али, можда би могло, рецимо, 18. То му дође субота. [претраживач *Google*]

О њему је у србистичкој литератури, колико је нама познато, писала једино С. Милорадовић (2007: 559–561), и то с посебним освртом на његов статус у говорима Великог Поморавља. Ауторка га одређује као етички датив 3. лица: *и́ако му и́о било, и́ако му се и́о виче* (*idem*: 559).¹

Главни циљеви нашег истраживања јесу да размотримо природу референта означеног дативном енклитиком *му* (т. 2), да испитамо уз које се глаголе/конструкције овај датив јавља, те каква је његова семантика одн. прагматика (т. 3). Корпус за анализу чини око 100 примера ексцерпираних са различитих интернет-портала које карактерише разговорни језик (пре свега су то коментари на различите вести), а који су доступни преко претраживача *Google*. Како нисмо имали приступ корпусу разговорног језика (у коме се овај датив једино и јавља), на основу прегледања речника (РМС, РСАНУ) и литературе, а уз помоћ сопствене језичке интуиције, оформили смо списак глагола уз које нам се чинило да је могуће употребити овај датив, а онда претраживали те глаголе.

2. Природа дативног референта, род и број

Како бисмо разумели природу референта дативне енклитике *му*, нашу анализу ћемо најпре сместити у контекст Ланакерове когнитивне граматике. Разматрајући конструкције типа *It rained last night*, Ланакер (2011: 192) поставља следеће питање: ако се личне заменице односе на одређене референте (заменица за 1. лице на говорника, за 2. лице на саговорника, за 3. лице на појединца који није говорник или саговорник), откуд њихова 'безлична' употреба с функцијом субјекта у овим конструкцијама? Према овом аутору, одговор на постављено питање лежи у појму *разграничења* [*delimitation*] и појму

¹ У својој докторској дисертацији Б. Стипчевић (2014) бави се дативним рекцијским конструкцијама, те датив који је предмет нашег интересовања, будући нерегиран, не налази своје место. И. Палић (2010), у својој студији посвећеној семантици датива – која тежи да опише све употребе овог падежа, анализира неконституентски датив („оценитељски“ и „прагматички“), али не наводи примере попут (1). И. Антонић (2005) у поглављу „Синтакса и семантика падежа“ у *Синтакси савременог српског језика. Простја реченца* не разматра датив поменутог типа.

расплинутости,² сликовитије – магловитости [*vagueness*] (*idem*: 197–198).

Појам разграничења Ланакер (2011: 192–193) објашњава, између осталог, уз помоћ именице *месѿо* (*place*), која означава ограничени део простора. Важно је запазити да величина 'места' није инхерентно одређена: оно што се сматра 'местом' одређено је пре свега функционалним својствима (нпр. наменом). Тако, 'место' може обухватати и најмањи део простора (*Аѿом цинка може се наћи на неколико месѿа у овом молекулу*, енг. *A zinc atom can be found at several places in this molecule*) и највећи (*Универзум је веома велико месѿо*, енг. *The universe is a very big place*). Што је простор већи, границе су теже одредиве, па је и степен могућег разграничења мањи.

Појам расплунутости одн. магловитости илуструју следећи примери које Ланакер (2011: 196–197) наводи. Ако пред собом имамо букет ружа, прстом бисмо могли, под одговарајућим условима, упутити на конкретну ружу на коју мислимо. Међутим, ако нам је рука ампутирана, раменом не бисмо могли издвојити тако мали сегмент – јер немамо довољно оштар инструмент какав је нпр. прст. Ако уђемо у собу пуну различитих предмета и без одговарајућег контекста, геста и мимике кажемо *То је леѿо* (енг. *That is beautiful*), саговорник може само нагађати на шта реферишемо. Још виши степен магловитости налазимо у исказу *То није фер!* (енг. *That's not fair! / It's not fair!*), изреченом од стране оног који губи у игри, где се заменицом може упућивати на извор неправедности који говорник не успева да идентификује, или пак на ситуацију као целину – која се развија стицајем неких неидентификованих околности. У случајевима попут ових говорник вербално и ментално прави референтни гест – само што референт није јасан и разграничен.

Све ово нас доводи до Ланакеровог кључног проблема – заменице *it* у примерима типа *It rained last night*. Наиме, аутор сматра да овако употребљена заменица *it* представља екстремни случај неразграничености и расплунутости; дакле, она јесте одређена и референцијална, али укључује високо апстрактне ентитете. Ланакер (2011: 198) упозорава да максимална магловитост и општост не значе исто што и значењска испражњеност. Другим речима, ова заменица има свог референта и своју семантику.

² Као преводни еквивалент енг. *vagueness* користимо термин *расѿлинуѿѿосѿи* – а не (буквалније) *нејасносѿи* – јер веома прозирно описује природу датог референта, који је магловит, тешко 'ухватљив', без оштрих граница. *Расѿлинуѿѿосѿи* (као превод енг. *fuzziness*) већ постоји као термин у терминолошком систему когнитивне лингвистике, где означава непостојање јасних граница између прототипски организованих (пот)категорија (в. Расулић–Кликовац 2014).

Имајући у виду Ланакерову теоријску поставку, сматрамо да се слично може тврдити и за заменичку енклитику која је предмет нашег рада. Дативна енклитика *му* је референцијална, али упућује на расплнут тј. магловит и неразграничен референт (исп. пр. 1 и све пр. ниже) – стога ћемо овај датив назвати дативом расплнуте референцијалности (даље: ДРР).³

Застанемо сада код питања рода и броја дативног референта. ДРР се по правилу реализује енклитичким обликом заменице за 3. лица једнине мушког/средњег рода – али никако женског. Зашто је то тако? Одговор бисмо могли потражити у маркираности родова. Наиме, постоји извесна хијерархија обележености родова: женски род је најмаркиранији (исп. *женски њигар*, *#мушка њигрица*), затим долази мушки, те на крају средњи као најмање специфичан – који не означава ни мушко ни женско (Клајн 2000: 109). Будући да датив који налазимо у нашим примерима не упућује на јасан, разграничен референт, женски род као најмаркиранији није у том смислу погодан;⁴ исто се догађа и са множином као обележеним бројем (исп. Томић 2019: 62–63). Неопходно је истаћи још и појмовну блискост мушког и средњег рода, која се испољава и у морфологији – нпр. у заједничкој деклинацији именица, придева и заменица мушког и средњег рода у већини индоевропских језика,⁵ или у стапању латинских неутрума са мушким родом у романским језицима (тзв. „нестајање средњег рода“) (Клајн 2000: 109). Зато Клајн (2000: 110) говори о важности појмовне функције неутрума, која искључује морфосинтаксичка обележја и представља средство да се изразе одређене категорије значења. У том смислу могли бисмо и ДРР посматрати као појмовни неутрум, не говорећи о мушком или средњем роду заменичке енклитике *му* на морфосинтаксичком плану.⁶

³ Занимљиво је да је типичан субјекат у клаузи са ДРР управо именички употребљена заменица *њо* (в. пр. 1–3, 5–9, и ниже), својеврсни парњак енглеском *it*.

⁴ То што се не може употребити дативна енклитика за 3. лице једнине женског рода одн. „ирелевантност, сувишност родног одређења“ у примерима попут (1) С. Милорадовић (2007: 561) види као аргумент који говори у прилог тврдњи да је реч о депрономинализацији одн. партикуларизацији дативне енклитике.

⁵ У грчком, латинском, у словенским језицима, па чак и у немачком (Клајн 2000: 109).

⁶ Ланакер (2011: 198) истиче да заменица *it* у примерима типа *It rained last night* означава „неутрум“ одн. нељудски ентитет, те је максимално општа и необележена, у тој мери схематизована да се њоме може обухватити најшири могући опсег ентитета.

3. Глаголи/конструкције уз које се ДРП јавља

Након што смо размотрили природу дативног референта, погледајмо уз које се све глаголе одн. конструкције ДРП јавља. Судаћи према нашој грађи, то су, пре свега, копулативне (3.1) и семикопулативне конструкције (3.2). Овај датив налазимо још и уз различите глаголе који означавају стање, а који творе континуум са копулативним и семикопулативним глаголима (3.3). ДРП се употребљава и у псовкама и сродним изразима (3.4).

3.1. Конструкције са копулативним глаголима

Забележили смо неколико типова копулативних конструкција уз које се ДРП јавља. Први тип чине оне где предикатив има прилошку вредност (2–4). У примерима (2–3) субјекат је исказан (именички употребљеном) показном заменицом *џо*, која упућује на читаву ситуацију, учесницима у комуникацији одраније познату; копулативни предикатив реализован је показним прилогом за начин *џако*, који се односи на 'начин' познат учесницима у комуникацији. Овај тип има и једну своју устаљену варијанту, илустровану примером (4).

(2) А: Такође, Опера_плагин у таск-манаџеру једе меморију скоро пола колико сама Опера, око 150к (Опера 320к+).

Б: То немој да те чуди, то му је тако.

(3) Како рече онај тип: *Тако му је џо*. Мада, не кажу они бадава: *Какав народ – џаква власџ*.

(4) КУМАЧА: Бре, благо теби, кад се удајеш!

ДЕВОЈКА: Е, благо да! Море, док си девојка, бар знаш што живиш; а кад се удаш, богзна како ће те муж држати.

КУМАЧА: Е, мани врагу, опет је боље кад си удата!...

ДЕВОЈКА: Сад како му је, тако му је! (*Женидба и удадба*, Ј. С. Поповић)

Управо на овај тип конструкција са ДРП осврнула се С. Милорадовић (2007: 560), која поменути датив назива етичким дативом 3. лица. Ауторка га пореди са етичким дативом 2. лица, те запажа следеће. Ако се употреби дативна енклитика *џи*, реч је о директном истицању учесника у говорној ситуацији, тј. нарочитом фокусирању саговорника у комуникацији. Ако се пак јави енклитика *му*, „фокус више није на адресату, већ је измештен 'тамо негде', чини се чак умерен према објекту (*џо*, *неџџо*) или лицу које не учествује у комуникацији“. С.

Милорадовић закључује да етички датив⁷ има функцију да објективизује исказ производећи ефекат 'одмицања' говорног лица од говорне ситуације. Овај навод чини нам се врло убедљивим: и ми сматрамо да је главни прагматички допринос ДРР десубјективизација исказа који говорник изриче. Наиме, пошто копулативним конструкцијама говорник (у типичном случају) приписује одређени садржај субјекатском појму, у појединим случајевима постоји комуникативна потреба да се говорно лице од тог приписивања дистанцира односно да га (колико-толико) десубјективизује и прикаже као да је оно дато из перспективе неког трећег, измештеног лица. У овом смислу ДРР је веома сличан оценитељском дативу, о ком говори И. Палић (2010: 270–271). И код оценитељског датива реченични садржај вреднује се из перспективе дативног референта (нпр. *То је мени глупо*). Главна разлика између ДРР и овог датива била би, сматрамо, у прагматичком ефекту: први доприноси десубјективизацији исказа, док други пак исказ субјективизује. Наиме, свој ефекат ДРР дугује природи референта – који је расплут, магловит, па чак и „безличан“ (в. т. 2); ако се из такве, „безличне“ перспективе вреднује изречени садржај, он ће добити на својој објективности. Код оценитељског датива говорник је тај који вреднује дати садржај, чиме се изречено представља као субјективно.⁸ Субјективност се још више истиче онда када је говорник фокализован – тада се употребљава пун облик заменице (*мени*). Код ДРР енклитички облик остаје као једина могућност.

Погледајмо још и пример (5). У њему се такође сусрећемо са копулативном конструкцијом, с тим што је копула елидирана. Наилазимо на модалну речцу *ваљда*, која функционише као својеврсна ограда говорника од истинитости пропозиције. ДРР, као и *ваљда*, омогућава говорнику да се дистанцира од пропозиције, али не у смислу њене истинитости, већ у смислу њене субјективности – говорник као да поручује

⁷ Рекли бисмо да С. Милорадовић мисли на оба етичка датива – и 2. и 3. лица. Уп.: „Корелација се може успоставити са показним заменицама *ѿај* и *онај*, тј. са начином доживљавања њихове психолошке/просторне близине у односу на говорно лице. Као добар пример могу послужити конструкције *ѿако ѿи је ѿо* (≠ тако му је то) и *ѿако му ѿо било* (≠ тако ти то било): чини се да је овде етички датив у функцији објективизације исказа, „одмицања“ говорног лица од говорне ситуације“ (Милорадовић 2007: 560).

⁸ М. Ивић (1953) говори о модалној функцији етичког датива тј. о уношењу субјективности у исказ помоћу њега: дативним обликом личне заменице изражава се емотивни прелив одн. став говорног лица. Анализирајући роман *Нечистија крв* Б. Станковића, Сел. Станковић и Стан. Станковић (2011: 268) запажају да се управо етичким дативом 1. лица (енклитичка заменица за 2. лице забележена је само једном) изражава субјективан став говорника према саговорнику и садржају који саопштава.

„нисам ја тај који субјекатском појму приписује одређени садржај, ја га само изговарам“ одн. „то је тако само по себи“.⁹

- (5) Право да ти кажем, и ја доста слабо једем од кад су кренуле врућине – то му ваљда нормално. Е сад, мој предлог је да преко лета бар избегаваш суву храну...

Други тип копулативних конструкција чине оне у којима предикатив има именичку вредност. У грађи налазимо примере сличног типа као (2–3); у њима су и субјекат и именски предикатив реализовани показном заменицом *īīo* која упућује на ситуацију познату учесницима у комуникацији (6). Пандан примеру (4) био би пример (7). У овај тип копулативних конструкција спадају и оне у којима је именски копулативни предикатив реализован конструкцијом *као* + именичка јединица у номинативу (пр. 8–9); такође, забележили смо и пример са именичком јединицом као предикативом ван *као*-конструкције (пр. 10). У примерима (8–9) *као* има поредбено-апроксимативну вредност – њиме се наглашава приближност, схваћена као ограђивање, ублажавање (исп. Јовановић 2020: 83–84); значење ДРП је сасвим компатибилно са оваквом употребом лексеме *као* – он доприноси десубјективизацији исказа. Пример (10) лепо осликава измештање исказаног садржаја из говорниковог простора у простор 3. лица: исказу претходи ограда „жао ми је“, а сам исказ је уз помоћ ДРП формулисан тако да сугерише да говорник нема ништа са тиме – то је тако само по себи.

- (6) Кристали холестерола ... настају ... од масноће, и то оне коју већина сматра „умереном“ – мало јаја, мало сира, меса, много уља, маргарина, прерађене масне хране и то му је то.
- (7) А пошто се од нечега мора рикнути, то му је – што му је. Самосажалење је за неуспешне и пробисвете. Ма колико имали пара.
- (8) Са родбином се свађаш, те се свађаш. То му је као универзални природни поредак.

⁹ Сродан ефекат може имати дативна енклитика *си* (тзв. евалуативни рефлексивни датив – ЕРД) у призренско-тимочким говорима када је кореферентна са субјектом који упућује на неко 3. лице. Тако, коментаришући примере типа *А и Ивана си е много добра, не шћо е моје деџе* у говору јабланичког краја, С. Милосављевић (2019: 52) каже: „Употребом ЕРД у овим случајевима поручује се да је реч о ситуацији која проистиче из својстава самог субјекта, односно – *говорник жели да је њредсџави као објекџивну, будући да „природно“ произилази из субјектових својстава, а не из говорниковог мишљења о њему [истицање наше]”*. Да је реч о субјективном мишљењу, говорник би употребио (етички) датив 1. лица: *А и Ивана ми је много добра... (idem)*.

- (9) Кад власт прозива неког да је НАТО-вац, то му је као љубомора у земљи која има највећу могућу сарадњу с НАТО коју могу имати нечланице.
- (10) Жао ми је, ал субота му је најраднији нерадни дан за сваку запо-слену жену.

Највећи број примера са ДРР чине примери са нетипичним копулативним конструкцијама – онима у којима налазимо глагол *доћи* – а које се темеље на процесу 'рачунања' одн. 'процењивања'. Говорник 'рачуна' одн. 'процењује' садржај исказан предикативом, који се преко нетипичне копуле (глагола *доћи*) приписује субјекатском појму (Јовановић 2018а: 33). Ове конструкције налазе се на периферији категорије копулативних конструкција и залазе у категорију семикопулативних (којима посвећујемо наредну тачку). Предикативи могу имати именичку, придевску или прилошку вредност. Они са прилошком вредношћу су најфреквентнији, а могу имати временско (11), месно (12) или количинско значење (13) (исп. Јовановић 2018а: 34–35):

- (11) У, да! Видех то. То му дође у недељу, у три ујутру?
- (12) То му дође поред риболовачког удружења „Смуђ“, колико сам схватио, од Купусине бентом ка Апатину и вагонима.
- (13) Чек', да се пребројимо – јен, два, три... тачно смо девет, и троје деце што су отишла у шетњу... подељено са пет милиона долара... то му дође близу пола милиона за свакога.

За разлику од типичних копулативних конструкција (2–10), у овима није реч само о приписивању садржаја исказаног предикативом субјекатском појму него томе претходи процес 'рачунања' и 'процењивања' (што је, у ствари, специфично значење копулативног глагола *доћи* – в. Јовановић 2018а: 31). Како би се дистанцирао од тог 'рачунања' или 'процењивања' (в. пр. 13, где имамо и експлицитано бројање и рачунање), а потом и од приписивања садржаја исказаног предикативом, говорник употребљава ДРР, те тако свој исказ десубјективизује. Дакле, узрок фреквентне употребе ДРР у овим примерима видимо у његовој компатибилности са семантиком специфичног копулативног глагола *доћи*.

Конструкције где предикатив има именичку и придевску вредност илуструјемо следећим примерима:

- (14) Људи, може ли једно питање? :) *Standard International Shipping*, то му дође ова обична пошта, је л' тако?

- (15) Ово су најскупљи градови за живот на свету! Београд му дође багатела у поређењу с њима! Азијски градови доминирају на врху ове листе.
- (16) Социјални или политички протест, то му дође исто... политика је у свим сферама наших живота, како мислите да је изузмете...¹⁰

ДРР налазимо и уз конструкције са глаголом *їадаїи*, које су веома сличне нетипичним копулативним конструкцијама са глаголом *доћи*:

- (17) Нешто се прича да ће избори бити расписани на дан Св. Пахомија Врањског, а то му пада 15. фебруара, на Сретење.
- (18) Е па, другари, овако: премијера филма *Низбрдо* ће се одржати 29. новембра – то му пада недеља – у већ нам добро познатом биоскопу Шумадија на Бановом брду.

3.2. Конструкције са семикопулативним глаголима

ДРР се може јавити и уз семикопулативне конструкције са значењем изазивања утиска о некоме/нечему. Оне денотирају ситуацију у којој доживљавач стиче или има утисак (исказан предикативом) у вези с неким ентитетом (Стипчевић 2014: 243). У примерима са ДРР „доживљавач“ се измешта у простор трећег лица (ако уопште можемо и говорити о доживљавачу – отуд знаци навода) и сасвим је расплут и магловит; управо то обезличавање доживљавача одговорно је за прагматички допринос ДРР – за десубјективизацију исказа. Погледајмо следеће примере:

- (19) Фикса: Платно је платно, ваљда знаш, кад одеш у продавницу текстила па видиш да пише „памучно платно“, „ланено платно“, ово-оно...

Присонер: Што се тиче платна, кад се говори о „сликарском платну“, то му делује као неко специфично платно. Добро, купим у радњи, рецимо, памучно платно и онда га „залепим“ на лесонит?

- (20) Атлантис: погледавај га :) кад вам се сретну погледи, не мичи поглед одмах и насмијеши му се :) ако га занимаш, показат ће ти то, ако не, барем ћеш знати на чему си :) ...

Ана Емина: Па то му звучи као добра идеја. Он се мени стварно свиђа.

¹⁰ Исп. и примере типа *Прво на фотїографији је Перасїї у Боки, али добро – Пеїрровацї, Перасїї – їо му дође на испїо*.

- (21) Ако се прави профит данас, он ће бити ту и сутра. И ако се не помера, стајаће као профит. То му изгледа као моја изрека. Сваки дан правим профит, 365 дана у години, и онда на крају године имам губитак.

На питање откуд ДРР уз овај тип семикопулативних конструкција (а не може се наћи ни уз један други)¹¹, искрсава следећи одговор. У примерима наилазимо на глаголе *деловаџи*, *звучаџи* и *изгледаџи*, који су примарно глаголи перцепције (пр. 19), а могу се употребити и у епистемичком домену као глаголи закључивања (пр. 20–21). Када је посреди перцептивни утисак, исказ бива сам по себи обојен великом дозом субјективности; зато се, уколико комуникативне потребе захтевају, та субјективност може неутрализовати управо употребом ДРР.

3.3. Глаголи који означавају сјање

ДРР се употребљава уз различите глаголе који означавају стање (у ширем смислу) – нпр. *значаџи* (22), *кошџаџи* (23), *џираџи* (24), *знаџи* (25), *сјадаџи* (26) итд. – а који по својој природи творе својеврсни континуум са копулативним и семикопулативним глаголима. Чини нам се да ДРР у овим примерима има сличан допринос као и у ранијим (са копулативним и семикопулативним глаголима): посреди је говорничково дистанцирање од исказаног садржаја и десубјективизација. Запазимо и то да глаголи *кошџаџи* и *џираџи*, слично као и глагол *доћи* (в. т. 3.1), подразумевају процес 'рачунања'.

- (22) Моја баба каже: *оџоц* – мало пре; *мусџаџи* – бркови; *ђулавка* – капа ... а од једне Врањанке сам чула *изанђало* и то му значи, покварено, неупотребљиво, истрошено.
- (23) Животни век је краћи, а пензије даље, посла у фабрикама нема, плате мале. Деце још мање, сахрана колико хоћеш ... Дечији додаток на троје 7.700 хиљада, толико му кошта половина књига за пети разред, а за друго немаш.
- (24) А: Шта је најбоље да поједем за време школе тј. великог одмора ...
Нешто из продавнице, типа бадем, лешник ... ?

Б: Па да, то је свакако најбоље решење, ја увек са собом носим 50 грама микс орах / лешник / бадем ... Ја лично купим кило јер је јефтинеје тако, кило платим око 1000 динара и онда то му траје дужи временски период.

¹¹ У виду имамо семикопулативне глаголе које налазимо у Илић 2001 и Јовановић 20186.

- (25) Дууго, сасвим предуго сам остала у тој вези... љубав, навика, шта му ја знам...
- (26) За сада се веома успешно удружи неколико до пар десетина држава, када треба војно напасти неку омању и нејаку државу и опљачкати јој ресурсе. Додуше, и то му спада у јефтин извор енергената и осталих корисних ресурса...
- (27) Помажите, молим вас! Више не могу да разбијам главу око тога које појачало може да се добро упари са подностојећим кутијама ... (*трансмисија* – то му ваљда има везе са оним тунелцетом дуж кутије, где се крије дрога и тако то :)) и који каблови би били погодни.
- (28) А: Ако носиш девојчицу, ружна си у трудноћи јер девојчица украде сву мајчину лепоту ...
- Б: Права бабска прича ... Знам да по тим бабским причама ако носиш девојчицу, онда се много угојиш у трудноћи, а то му ваљда иде под то да ниси више „лепа“.
- (29) Напишем твит онако безвезе, тек да нешто напишем ... и добијем доста фејвова. А твит који ми се свидео и за који сам мислио да ће да „покида“ – ништа. То му ваљда тако у животу иде...

Из синтаксичко-прагматичких разлога, подробније ћемо размотрити употребу ДРР уз глагол *знаћи* (25). Занимљиво је да се уз овај глагол може јавити и акузативна енклитиком *га* (30)¹², као и дативна енклитика 2. лица (31). У овом потоњем наилазимо на *д а т и в с а г о в о р н и к а*, прецизније, *д а т и в с в е д о к а* (према Палићевој (2010: 184, 287) терминологији) *одн. е т и ч к и д а т и в* (у уобичајеној терминологији) – који има улогу „*sredstva kojim se stalno održava budnom sugovornikova рајнја*“ (Палић 2010: 287). Најзад, забележили смо и пример (32), у којем се заједно јављају етички датив, ДРР и акузативна енклитика *га* (датим редоследом). Како објаснити овакво комбиновање заменичких енклитика и шта нам оно открива о природи ДРР? Прво што се да закључити јесте да етички датив и ДРР нису истог реда (будући да се могу јавити скупа¹³, в. и пр. 33). Дакле, не би

¹² Овој акузативној енклитици расплинуте референцијалности треба се вратити у наредним истраживањима.

¹³ О томе да распоређивање дативних енклитика у истој клаузи указује на то да је реч о различитим типовима датива *одн. о дативима са различитом функцијом исп.* Арсенијевић 2013 и Милосављевић 2019: 53.

било најпрецизније ДРР називати етичким дативом 3. лица^{14, 15}; ако то ипак чинимо, појам етичког датива ваља схватити као надређену категорију. Друго, видимо да се најпре распоређује етички датив, па онда ДРР; ово нам указује на то да је ДРР мање прагматикализован¹⁶ од етичког датива.^{17, 18}

- (30) Шта га ја знам, можда се он некад и искрено каје због својих поступака и схвата шта је урадио...
- (31) Прво, немој да омаловажаваш децу говорећи како су ту преко везе, како не могу нигде да играју или шта ти ја знам.
- (32) Ето, веруј ми да је било жена па су могле скренут са памећу, нико им не би могао помоћ. Бога ми је, оно јес било тухаф без чаршафа, али шта ти му га знам, вријеме тако дошло било.
- (33) Имам на компу *ATI HD 4970 x2* и ради ми исто игре као и на лаптопу, можда мало боље на лаптопу... шта ти му знам.

3.4. Псовке и сродни изрази

ДРР можемо наћи у устаљеним изразима, и то пре свега у псовкама. Према И. Палићу (2010: 128), у конструкцијама типа *Касније!*

¹⁴ Сам термин етички датив чини нам се проблематичним јер скрива различите функције које прагматички дативи могу имати (али га ипак, због његове устаљености, у овом раду користимо). Да илуструјемо. Етички дативи 1. и 2. лица могу се наћи у истој клаузи само када имају различиту функцију – нпр. датив 1. лица подвлачи емотивну ангажованост говорника, док дативом 2. лица говорник скреће саговорнику пажњу на оно о чему ће говорити (Тополинска 1996: 99). Исп. и следећи пример из македонског језика: *Уиџрена на сабајлеио кога сџанува лудо и љуле на кај крушаиџа, шо а имаше убесино кожаиџа уд волоџи, шо ки ми џи види: Плно чавки врс крушаиџа (idem: 100), а за српски језик: *А док ме сџегне љлаћање џореза, неђу знаиџи ни како ми је име, а јадно џи ми Косово!* (Поповић 2004: 291). Стога, закључићемо, И. Палић (2010: 277–288) с правом говори о различитим типовима прагматичких датива – дативу говорника (дативу учтивости, дативу неучтивости) и дативу саговорника (дативу саучесника, дативу истомишљеника, дативу сведока).*

¹⁵ С. Милорадовић наводи примере *џако џи џо било* и *џако му џо било*; како ауторка тврди, у првом случају је посредни етички датив 2. лица, а у другом случају етички датив 3. лица. Међутим, могли бисмо замислити и следећи пример, који бар неким матерњим говорницима српског језика звучи сасвим прихватљиво: *џако џи му џо било* (исп. и пр. 32–33) – што сугерише да ова два датива нису истог реда одн. да немају исту прагматичку функцију, а ни исти граматички статус (в. фусноте 13 и 17).

¹⁶ Прагматикализација представља вид граматикализације. Функционише на дискурсном нивоу, а подразумева нпр. развој дискурских маркера и модалних партикула (Вишер 2006: 130).

¹⁷ Прво се распоређују дативне енклитике са прагматичком функцијом, па онда оне са синтаксичком (в. Поповић 2004: 290; исп. и Милосављевић 2017: 68).

¹⁸ О мањој прагматикализованости ДРР могла би сведочити и могућност његовог преношења у неуправни говор, исп. нпр. *Пера је рекао Ани да му је џо џако одувек.*

Сунце ли вам ваше наилазимо на датив погођеног поседника: „Dativni referent može u svojoj osobnoj sferi imati određene predmete pod privremenom kontrolom ... i takva posjedovana veza dovoljna je da posjednik, tj. dativni referent, bude pogođen radnjom koja se izvodi na objektu koji on posjeduje“. Допринос ДРР у оваквим конструкцијама огледа се, како нам се чини, у чувању саговорничковог образа: читава ситуација измешта се у простор трећег лица, а погођени поседник није саговорник, већ референт који је крајње расплнут и магловит. Ови примери показују да, иако смо десубјективизацију одредили као главни прагматички ефекат овог датива, ДРР може остваривати и друге прагматичке ефекте, пре свега захваљујући расплнутости свог референта.

- (34) Па сунце му жарко, кад нисам пао под сто, а лизно чашицу нисам, кад сам прочит’о да се Сидни Баталони представља као медијски стручњак!
- (35) Сунце му калајисано, баш сам синоћ сањао како јурим кенгура око медицинског факултета!
- (36) Пу, миша му пољубим, па како бре, Гого, баш ти да се разболиш??
Лепо сам ти причао да чизма главу чува.

Забележили смо и изразе у којима се једино јавља ДРР – не може се уместо њега употребити нпр. дативна енклитика за друго лице (исп. #*Сћо њи/вам* *громова!*)¹⁹:

- (37) Сто му громова, стигла Игбала! Оно што су љубитељи „Фарме“ годинама чекали, догодило се јуче – Игбала Јеврић стигла је у Србију.
- (38) Јеленских му рогова, таман да неком кога не волиш уплатиш летовање тамо...
- (39) Хиљаду му демона! – забрундао је папа Стаке.
- (40) КЛЕАНТ: Сто му мука! Брате, јесте ли при себи? | Да се са мном, можда, шегачили не би? | С тим лакрдијама шта желите више? ...

4. ДРР у когнитивнолингвистичким оквирина

У монографији *Датив у босанској језику* (2010) И. Палић готово у потпуности преузима модел који је успоставила Е. Домбровска (1997)

¹⁹ Прагматички ефекат који ДРР овде производи није нам најјаснији, али ипак бисмо могли понудити једно тумачење. Наиме, како се изразима типа *Сћо му громова!* исказује чуђење, дативна енклитика *му* – којом се реферише на максимално неразграничен и магловит ентитет (в. т. 2) – функционише као својеврсна хипербола. Другим речима, максимално магловит ентитет, денотиран овом енклитиком, има хиперболичну вредност, баш као и бројеви, који се готово по правилу јављају у изразима овог типа (исп. *сћо/хиљаду*).

разматрајући семантику пољског датива. Како бисмо одредили место датива који је предмет наше анализе на широј, когнитивнолингвистичкој слици овог падежа, морамо најпре истаћи кључна места приступа Е. Домбровске (1997).²⁰ Ова ауторка датив посматра као категорију са прототипском структуром. За разумевање те категорије најважну улогу има појам личне сфере [*personal sphere*] особе која се приказује као погођена неком радњом, процесом или стањем – тј. циљане особе [*target person*], чији је граматички експонент управо датив (*idem*: 16–17). То је сфера која обухвата особе, предмете, места и чињенице који су довољно блиско повезани са циљаном особом тако да свака промена у вези са њима погађа и саму циљану особу (*idem*: 16). Типичан дативни референт је дакле живи биће одн. особа, која нема контролу над ситуацијом, већ њома бива погођена. Е. Домбровска (1997: 52) истиче да схема личне сфере циљане особе обухвата све употребе осим алативних, које се налазе на периферији категорије датива, док И. Палић (2010: 290) тврди да се сва значења беспредлошког датива могу подвести под „језгрено значење“ личне сфере циљане особе, с тим да се алативно значење удаљава од „језгреног“, те му је зато и употреба сужена.

Како се ДРР ’уклапа’ у овако осликану дативску категорију? Већ смо видели да су основни прагматички ефекти датива расплинуте референцијалности означеног енклитиком *му* утемељени на говорниковом дистанцирању од исказаног садржаја, који се приказује као дат из перспективе неког трећег, измештеног лица (тј. лица које није део комуникативне ситуације). Дакле, изречени садржај се налази у сфери измештеног, трећег лица, а не у говорничковој личној сфери. Због природе референта означеног дативном енклитиком *му* – који је расплут, максимално магловит – не бисмо могли говорити о личној сфери циљане особе, како то чини Е. Домбровска (1997), већ пре о сфери циљаног ентитета. То значи да би се схема личне сфере циљане особе морала (у најмању руку) уопштити тако да обухвати и чланове дативске категорије где дативни референт није човек.²¹ Тако гледано,

²⁰ Детаљније о различитим приступима истраживању датива в. у Стипчевић 2014: 2–54.

²¹ Према Б. Белају и Г. Танацковићу Фалетару (2012), појам близине надређен је појму личне сфере циљане особе: појам личне сфере циљане особе нужно следи из (типичнијег) просторног појма близине, те све што лична сфера обухвата мора бити „близу“ циљане особе, означене дативом. Појам близине, који је утемељен у просторном искуству, „израста“ из просторне усмерености, а може се односити било на конкретан било на метафорички простор. Усмереност би била, како истичу аутори

ако оценитељски датив²² дефинишемо унеколико другачије од И. Палића (2010: 271), уз помоћ сфере циљаног ентитета, чини се да бисмо у дативску категорију могли веома елегантно сместити и датив који је предмет нашег интересовања. Стога предлажемо следећу дефиницију. Садржај денотиран клаузом у којој се оценитељски датив јавља дат је из перспективе дативног референта, који може бити јасан/конкретан или расплнут/магловит – од чега и зависи прагматички ефекат. Ако је дативни референт јасан (типично особа), онда исказ добија на субјективности; ако је пак референт расплнут, исказ се десубјективизује.

5. Закључак

У раду смо се бавили једним сасвим специфичним типом датива који смо назвали дативом расплинуте референцијалности. Овај назив мотивисан је природом дативног референта: посредни је расплнут (ланакеровски речено, магловит) и неразграничен референт, који се налази у простору трећег лица. У вези са природом референта је и необележеност енклитике *му* када је реч о категоријама рода и броја – отуда облик за мушки/средњи род и једнина. Како ова енклитика не означава ни мушко ни женско (њен референт је крајње магловит, а можемо рећи и безличан), одредили смо је као *п о ј м о в н и н е у т р у м*.

На основу анализе ексцерпираних примера можемо истаћи следеће. Датив расплинуте референцијалности јавља се уз копулативне конструкције (нпр. *То му је ипак, То му дође субојиа*) и семикопулативне конструкције (нпр. *То му делује као неко специфично илаино*). Налазимо га и уз различите глаголе који означавају стање (нпр. *значиии, итрајаии, знаии, сиадаии* итд. – *Љубав, навика, иша му ја знам...*), а који творе својеврсним континуум са копулативним и семикопулативним глаголима. ДРП се такође јавља у различитим устаљеним изразима, нпр. у псовкама (*Сунце му жарко!*). Допринос овог типа датива читава се у десубјективизацији исказа, која је заснована на дистанцирању говорника од исказаног садржаја тако што се садржај измешта у сферу трећег лица (означеног дативом). Друкчије казано, исказани садржај припада сфери измештеног, трећег лица – које је максимално магловито – а не личној сфери говорника. У устаљеним изразима, какве су нпр.

(*idem*: 89–90), компонента која је заједничка свим значењима овог падежа (укључујући и алативно, које је досад било „спорно“).

²² Тј. датив гледишта у грчко-латинској традицији, исп. Ван Хоек 1996: 16–17.

псовке, употребом ДРР чува се саговорников образ: погођени поседник није саговорник, већ референт који је расплинут, магловит.

Најзад, ставили смо ДРР у шири контекст досадашњих истраживања семантике датива (Домбровска 1997; Палић 2010). Закључили смо да се значење датива које ми у овом раду разматрамо налази на самој периферији дативске категорије, те да се схема личне сфере циљане особе мора уопштити да обухвати и оне чланове где дативни референт није живо биће. Стога говоримо о схеми сфере циљаног ентитета.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић 2005: Ивана Антонић, Синтакса и семантика падежа, у: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременог српског језика. Простра реченица*, у ред. Милке Ивић, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад: Матица српска, 176–195.
- Арсенијевић 2013: Boban Arsenijević, Evaluative Reflexions: Evaluative Dative Reflexive in Southeast Serbo-Croatian, in: *Variation in Datives: A Microcomparative Perspective*, eds. Beatriz Fernandez, Ricardo Etxepare, Oxford: Oxford University Press, 1–21.
- Белај – Танацковић Фалетар: Branimir Belaj, Goran Tanacković Faletar, Space, conceptualization and case meaning: a cognitive account of the dative in Croatian, in: *Cognitive linguistics between universality and variation*, eds. Mario Brdar, Ida Raffaelli, Milena Žic Fuchs, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 53–91.
- Ван Хоек 1996: Willy van Hoeske, The Latin dative, in: *The dative*, 1, eds. William van Belle, Willy van Langendonck, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 3–38.
- Вишер 2006: Ilse Wischer, Grammaticalization, in: *Encyclopedia of Language and Linguistics*, ed. Keith Brown, Amsterdam: Elsevier, 129–135.
- Домбровска 1997: Ewa Dabrowska, *Cognitive Semantics and the Polish Dative*, Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Ивић 1953: Милка Ивић, Енклитички облик личне заменице као знак модалности, *Наш језик* V/1–2, Београд, 61–64.
- Илић 2001: Александра Илић, *Дојуне њрелазним и њоврајним семикојулајивним глаголима у српском и хрвајском књижевном језику*, магистарски рад у рукопису, Београд: Филолошки факултет.
- Јовановић 2018а: Александра Јовановић, О неким необичним употребама глагола *доћи* (*Он ми дође брај од сјрица / То му дође субоја*), *Језик данас* XI, Нови Сад, 30–36.

- Јовановић 2018б: Александра Јовановић, Семантичке и синтаксичке особености непрелазних (неповратних и неправих повратних) семикопулативних глагола у савременом српском језику, *Наслеђе* 41, Крагујевац, 27–48.
- Јовановић 2020: Александра Јовановић, О лексеми *као* из угла теорије прототипа, *Књижевности и језик* LXVIII/1, Београд, 79–94.
- Клајн 2000: Иван Клајн, О појмовном неутруму, у: Иван Клајн, *Лингвистичке студије*, Београд: Партедон, 106–119.
- Ланакер 2011: Ronald W. Langacker, On the subject of impersonals, in: *Cognitive linguistics: convergence and expansion*, 32, eds. Mario Brdar, Stefan Th. Gries, Milena Žic Fuchs, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 179–216.
- Милорадовић 2007: Софија Милорадовић, О прагматичко-семантичким карактеристикама етичког датива (с посебним освртом на говоре Великог Поморавља), *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* L, Нови Сад, 557–564.
- Милосављевић 2017: Стефан Милосављевић, Распоређивање енклитика у говору јабланичког краја, *Свети речи* 43–44, Београд, 64–70.
- Милосављевић 2019: Стефан Милосављевић, Семантика и прагматика евалуативног рефлексивног датива у говору јабланичког краја (у светлу сродних феномена у другим језицима/говорима), у: *Савремена истраживања језика и књижевности*, X/1, ур. Милош Ковачевић, Јелена Петковић, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 45–56.
- Палић 2010: Ismail Palić, *Dativ u bosanskoj jeziku*, Sarajevo: Bookline.
- Поповић 2004: Љубомир Поповић, *Ред речи у реченици*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Расулић–Кликовац 2014: Катарина Расулић, Душка Кликовац (ур.), *Језик и сазнање: христолоштво из когнитивне лингвистике*, Београд: Филолошки факултет.
- Станковић–Станковић 2011: Селена Станковић, Станислав Станковић, О употреби етичког датива у роману *Нечисти крв* и његовоме преводу на француски језик, у: *Нечисти крв Борисава Станковића сто година после (1910–2010)*, ур. Сунчица Денић, Врање: Учитељски факултет у Врању, 251–271.
- Стипчевић 2014: Балша Стипчевић, *Дативне рекурзивне конструкције с непрелазним глаголима у савременом српском језику*, докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет.
<http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/4078/Disertacija.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, 20. 6. 2019.
- Томић 2019: Бојана Томић, *Именске речи које се јављају само у множини у српском језику*, докторска дисертација, Београд: Филолошки фа-

култет. <https://uvidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/3469/Doktorat.pdf?sequence=2&isAllowed=y>, 3. 5. 2020.

Тополињска 1995: Зузана Тополињска, *Македонскиите дијалекти во Егејска Македонија, книга 1: Синтакса, том 1*, Скопје: МАНУ.

Aleksandra S. Jovanović

ON THE DATIVE ENCLITIC WITH VAGUE REFERENTIALITY IN CONTEMPORARY SERBIAN

S u m m a r y

This paper deals with one specific type of dative – the dative with vague referentiality encoded by the enclitic *mu* (eg. *To mu dođe subota* 'It comes out saturday' [+ dative *mu*]). We firstly discuss the nature of the dative referent denoted by enclitic *mu* – arguing that its referent is vague and non-delimited (in the sense of Langacker 2011). The second topic of the paper is the type of construction this dative can be found in as well as its semantics and pragmatics. The desubjectivization of a prepositional content of the clause in which the dative occurs is shown to be the main pragmatic contribution of the dative enclitic under discussion, based on the displacement of the prepositional content to the 3rd person's sphere (which grammatical exponent is the dative case). Finally, the dative with vague referentiality encoded by enclitic *mu* is put into the broader context of Cognitive Linguistics research.

Keywords: dative, 3rd person enclitic pronoun, conceptual neutrum, vague referentiality, target entity's sphere, desubjectivization.

Прикази

Срето З. Танасић, *Из синтаксе и семантике српског језика**

У издању новосадског Прометеја изашла је књига Срете З. Танасића *Из синтаксе и семантике српског језика*. Књига садржи дванаест радова, које је аутор већ објавио у научним часописима и ранијим књигама, од којих су неки незнатно мењани и(ли) допуњавани. Намењена је како истраживачима, које занимају питања којима се аутор бави, тако и језичким практичарима. Аутор се дотакао питања која се тичу синтаксе глагола, синтаксе падежа, пасивне дијатезе, безличних реченица, али и семантичких питања и статуса науке о језику у Србији данас.

Састоји се из следећих делова: „Предговор“ (5–7), „Приступ синтакси глагола“ (9–22), „О употреби глагола *їребаїї*“ (23–37), „Глаголи између реченице и рјечника“ (38–60), „Глагол *їроїјеваїї* у народном и књижевном језику“ (61–69), „Конструкција *їод + акузаїїив* с временским значењем“ (70–78), „Временска употреба конструкција *на + акузаїїив* и *у + акузаїїив* са именицама које значе годишња доба“ (79–91), „Инструментал за живо у пасивним конструкцијама“ (92–103), „Агенс у пасивним реченицама у савременом српском језику“ (104–125), „Исказивање агенса уз девербативне именице“ (126–137), „Безличне реченице са уопштеним агенсом“ (138–156), „Безличне партиципске реченице у српском језику“ (157–184), „Српска граматика данас“ (185–225), „Литература“ (226–239), „Библиографски подаци о радовима објављеним у овој књизи“ (240–241) и „О аутору“ (243–245).

Прва четири рада у књизи посвећена су синтакси и семантици глагола у српском језику. У раду „Приступ синтакси глагола“ аутор на научно утемељен, али истовремено и приступачан начин, сумира своје дотадашње погледе на синтаксу глагола. Аутор показује да је опозиција *индикаїїив – релаїїив*, на коју су се ослањала дотадашња проучавања синтаксе глагола, недовољна и уводи опозицију *референцијалносї –*

* Едиција „Избор“, књ. 2, Нови Сад: Прометеј, 245 стр.

нереференцијалности као релевантну за изучавање ове синтаксичке теме. Осим истраживачима које занима синтакса глагола и студената лингвистике, овај рад је јако користан и за наставнике јер на сажет начин указује на битне аспекте синтаксе глагола. Други рад „О употреби глагола *требати*“ је значајан јер се у њему расправља о нормативном статусу глагола *їребайїи*, што је једно од актуелних питања у нормативистици. Аутор истиче да се, упркос упозорењима нормативиста, глагол *їребайїи* често јавља и другачије у језичкој пракси. Још од 19. века јавља се с личним наставцима, лично, и кад тражи глаголску допуну. Такође, упозорава на употребу глагола *їребайїи* у безличном облику са граматичким субјектом и оспорава прихватљивост ове конструкције у стандардном језику. Посебно истиче случајеве кад се ова конструкција јавља у облику трећег лица једнине, где неки граматичари прихватају њен статус у стандардном језику, мешајући је са безличним обликом глагола *їребайїи*. Аутор истиче да је и често инсистирање на правилној употреби глагола *їребайїи* довело до тога да се он употребљава неправилно и препоручује да се понекад он замени синонимним глаголима, као што је глагол *ваљайїи*. У раду „Глаголи између реченице и речника“ аутор анализира статус обраде трпних придева у Речнику САНУ и Речнику Матице српске. Утврђује се када трпни придев постаје прави придев и када треба да добије засебну одредницу у речнику и анализирају се конкретна решења у два најзначајнија речника српског језика. Овај рад истиче значај доброг познања проблематике пасивне дијатезе за лексикографску обраду. Аутор се бавио и питањем хомонимије рефлексивног пасива са повратним глаголима и даје препоруке за њихову обраду. Последњи рад који има за тему глагол јесте „Глагол *їроїјевайїи* у народном и књижевном језику“, у коме аутор истиче једно специфично значење глагола *їроїјевайїи* („проћи певајући“) у говору Вучјака у босанској Посавини, које је забележио и Вук Караџић у другом издању свог *Рјечника*, које заслужује да уђе и у савремене речнике.

Два рада у књизи посвећена су синтакси падежа. У раду „Конструкција *їод* + *акузайїив* с временским значењем“ аутор указује на то који услови омогућавају предлогу *їод* да се јави са временским значењем уз ограничени број именица (као што су *вече*, *ноћ*, *зима*, *сїтаросїи*). Истиче се да је у питању просторна метафора, која се јавља уз именице које означавају крај неког временског циклуса. Уз друге именице ова конструкција се може јавити уз партикуларизатор *крај* (*їод крај живоїїа*, *їод крај младосїи*). У раду „Временска употреба конструкција *на* + *акузайїив* и *у* + *акузайїив* са именицама које значе годишња доба“ указује се на употребу два предлога са акузативом која

се користе уз семантички посебну групу именица. Ове конструкције се јављају под различитим семантичким условима. Уз именице које временски одређују радњу која се одвија у прошлом тренутку у односу на моменат говора користи се конструкција са акузативом. Конструкција *на + акузатив* употребљава се да означи будуће референцијалне радње и тада је потпуно одређен тренутак у коме ће се одвијати радња (*Враћамо се на њролеће, На њролеће наши фудбалери одлазе у Бразил*).

Два рада тичу се пасивне дијатезе, што је једна од главних области научног истраживања аутора. У раду „Инструментал за живо у пасивним конструкцијама“ аутор се осврнуо на ставове које је изнео руски лингвиста Владимир Гутков. Истиче да се инструментал за живо у савременом српском језику не користи за изражавање агенса у пасивној дијатези. Уколико се у пасивној дијатези јави инструментал за живо, он има функцију прилошке одредбе средства. За изражавање агенса користи се у савременом српском језику конструкција *од (сврәне)* + генитив. Важан је рад „Агенс у пасивним реченицама у савременом српском језику“, јер обрађује тему којој није посвећена посебна пажња у србистици. Указује се на то да су ове конструкције честе у специјалним стиливима савременог српског језика и истиче под којим условима се јављају ове конструкције. Исказивање агенса тема је још једног рада. У раду „Исказивање агенса уз девербативне именице“ аутор се бави статусом агенса уз девербативне именице. Уз овај тип именица агенс се може исказати присвојним придевом, беспредлошким генитивом, као и конструкцијом *од (сврәне)* + генитив. Комуникативни циљ и функционална реченична перспектива често су разлози за оправданост употребе конструкције *од (сврәне)* + генитив у овој функцији.

Још једна велика тема којој је аутор посветио пажњу јесу безличне реченице, којима су посвећена два рада. У раду „Безличне реченице са уопштеним агенсом“ аутор се бави статусом обезличених реченица и критеријумима за њихову идентификацију. У уводном делу рада издваја два основна типа пасивне дијатезе у српском језику: (а) модел *њомоћни глагол + њрјни њридев*; (б) реченицу са активним обликом прелазног глагола у предикату и елементом СЕ. Исказивање пацијенса у номинативу и динамичност глаголске радње истичу се као основне особине пасивне дијатезе. Наводи се да се оба облика пасивне дијатезе у српском језику јављају као хомонимична. У случају реченица са рефлексивним пасивом у питању је хомонимичност са повратним глаголима који имају исти облик као и прелазни глаголи. Поред тога, овим реченицама су сличне и безличне реченице са уопштеним агенсом, које су у литератури познате и као обезличене реченице. Основне одлике ових

реченица јесу: постојање корелативних двочланих реченица, предикат у облику прелазних и у облику непрелазних глагола, предикат у облику трећег лица једнине средњег рода и подразумевано учешће агенса у радњи. Битно је истаћи да, иако се агенс код овог типа реченица подразумева, он није директно исказан, најчешће се ради о уопштеном агенсу. Код ових реченица јавља се и проблем транзитивности прелазних глагола. Аутор у раду поставља два циља: (а) навођење основних типова обезличених реченица; (б) решавање проблема статуса објекта прелазног глагола у овом типу реченица. Издвајају се следећи типови обезличених реченица: (а) обезличене реченице са непрелазним глаголима (140–142); (б) обезличене реченице са прелазним глаголима (142–149). Код реченица са непрелазним глаголима, не постоји недоумица да ли се ради о обезличеним реченицама. Указује се и на могућност да се два СЕ сведу на једно. Код реченица са прелазним глаголима јавља се неколико подтипова у зависности од тога како се неутралише прелазност глаголског предиката. У свим обезличеним реченицама са прелазним глаголима брише се објекат глаголске радње и он никада не попуњава место граматичког субјекта. У српском језику позиција пацијенса у обезличеним реченицама попуњава се на два начина: (а) употребом објекатске клаузе (*Не зна се шта је фон Миџереру било теже шријети* (Андрић 2, 107)); (б) неутрализацијом транзитивности глагола у предикату. Употребом објекатске клаузе укида се и могућност стварања хомонимије на реченичном плану. Као посебан подтип обезличених реченица јављају се и оне код којих је употребљен директан говор (*Највећа ... незајосленост у Европи – наводи се у извештају* (ТВБг, 16.8.2004, Дневник 2)). Прелазни глагол на сличан начин се брише и у уметнутим реченицама (*То је био, како се говорило, човек господског порекла* (Андрић, 169)). Други тип представљају обезличене реченице код којих је на неки начин неутрализована прелазност. И овде постоји неколико подтипова на основу тога како се неутралише прелазност: (а) Прелазност се неутралише координацијом конструкције са обезличеном реченицом у којој је предикат у облику непрелазног глагола (*Двадесет њих година се шло, тражило и налазило, губило и поново стицало* (Андрић, 447)); (б) Прелазност се неутралише без координације, а из контекста је лако препознати да се не ради о рефлексивној реченици (*Ове године се сеје нешто касније* (Разг.)). Неутрализација прелазности среће се код глагола говорења, мишљења и осећања чулима, као и код једног броја глагола физичких радњи. Истиче се да се обезличене реченице могу јавити и са индиректним објектом, који се задржава у реченици и кад се изгуби валенца за ближи објекат (*Говорило се само о царевој женидби*

(Андрић, 362)). Директни објекат може се неутралисати и увођењем индиректног објекта (*У вртићу се њази на децу* (Разг.)). Обезличени глаголи срећу се и са модалним глаголом. Посебно се скреће пажња на обезличене реченице са модалним глаголом *їребайїи* (*Требало се држайїи їраво на коњу...* (Андрић, 28)). У другом делу рада аутор даје одговор на друго постављено питање – да ли се у обезличеним реченицама може исказати пацијенс који се у активној реченици јавља са акузативом без предлога. У српском језику нема кавазипасивних реченица у којима се може експлицитно исказати пацијенс. Постоји један случај када се може експлицитно исказати пацијенс. Ради се о реченицама у којима је пацијенс у облику генитива без предлога (*Сироїїиња ... у їомисли на храну и огрев које ће їим изласком набавиїи налази снаге да све їоднесе* (Андрић, 123) → *У їомисли на храну и огрев који ће їим изласком набавиїи налази се снаге да се све їоднесе*). Овакве реченице срећу се и у корпусу савременог српског језика (*Године їролазе, радови се шире и расїїу, али им се не види краја ни смисла* (Андрић 25)). Некад се у овим реченицама може и експлицитно исказати агенс (*У їуку се їрочу да ће зимоваїи у Обериїфлацу...* (Црњански, 174)).

У раду „Безличне партиципске реченице у српском језику“ аутор се бави једним типом безличних реченица који се у литератури помиње тек у новије време. Пошто обрађује појаву која дотада није била потпуније описана, овај рад је пре свега намењен стручној јавности. Истиче се оно што сврстава у групу безличних реченица предикат у трећем лицу једнине, блокирана позиција граматичког субјекта, прелазни и непрелазни глаголи у функцији предиката. Указује се на то да прелазни глаголи губе валентност за ближи објекат. Показано је да постоје сличности између овог типа реченица и обезличених реченица. Поред тога, издвојена су још нека својства безличних партиципских реченица на које литература раније није скретала пажњу (предикат има пуну парадигму глаголских облика, не могу се користити за означавање (референцијалне) садашњости, не могу се образовати од рефлексивних глагола итд.).

Завршни рад у књизи „Српска граматика данас“ даје преглед србистичких и славистичких достигнућа на пољу науке о језику од седамдесетих година двадесетог века до данас у оквиру трију области – морфологије, дериватологије и синтаксе. Истиче се да до данас у србистици нема посебне монографије посвећене морфологији (Стевановићева морфологија у *Савременом српском језику I* написана је шездесетих година прошлог века). Почети морфолошког описа српског језика везују се за Вука Стефановића Карацића и Ђуру

Даничића, а касније је опис морфолошких категорија развио Александар Белић. Истичу се важне библиографије у којима се доносе спискови радова из области морфологије, као што је библиографија коју су направиле Милица Радовић Тешић и Весна Ломпар (2000). Аутор закључује да су морфолошка проучавања српског језика текла у континуитету, али да су најчешће објављивана у форми чланака и саопштења са конференција. Тако је пажња посвећивана роду и броју именица, конкуренцији падежних наставака, класификацији заменица, конкуренцији и дистрибуцији заменичких облика, дистрибуцији придева одређеног и неодређеног вида, компарацији придева. Централна тема морфолошких проучавања јесу и глаголи (укрштање глаголских врста, грађење глаголских облика итд.). Ређе су морфолошки проблеми обрађивани у оквиру монографија. И почеци дериватологије везују се за Ђуру Даничића, а утемељење дериватологије везује се за Александра Белића и Радосава Бошковића. Наводи се библиографија о творби речи коју је саставио Божо Ђорић. Ова библиографија садржи укупно 1180 библиографских јединица. И у оквиру творбе речи већина резултата истраживања објављена је у оквиру чланака, а монографије су ређе. Постоји и посебна монографија посвећена творби речи коју је написао Иван Клајн. Издвајају се важне библиографије радова о синтакси и помињу се важни проучаваоци српске синтаксе од најстаријих до најмлађих. Као важне синтаксичке теме помињу се синтакса глаголских облика (Јован Вуковић, Михајло Стевановић, Милка Ивић, Ксенија Милошевић, Срето Танасић), синтакса падежа (Милка Ивић, Даринка Гортан Премк, Нада Арсенијевић, Ивана Антонић, Казимјеж Фелешко, Љуба Милинковић, Данко Шипка, Предраг Пипер, Душка Кликовац), појам обавезног детерминатора (Милка Ивић, Милорад Радовановић), синтакса просте реченице (Милка Ивић, Радоје Симић, Љубомир Поповић, Милорад Радовановић, Владислава Ружић, Срето Танасић), прилози и прилошки изрази (Милка Ивић, Предраг Пипер, Стана Ристић, Илијана Чутура), пасивна дијатеза (Ксенија Милошевић, Срето Танасић), исказивање негације (Милош Ковачевић, Валентина Зенчук, Лили Лашкова, Милорад Радовановић), граматикализација семантичких категорија (Ксенија Милошевић, Милош Ковачевић, Предраг Пипер), синтакса сложене реченице (Милка Ивић, Ксенија Милошевић, Милош Ковачевић, Ивана Антонић, Предраг Пипер, Радоје Симић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Марина Николић, Веселина Ђуркин итд). У синтаксичка проучавања уводе се и новија достигнућа светске лингвистике, на пример у радовима Милке Ивић и Љубомира Поповића. У оквиру прегледа синтаксичких достигнућа

одговарајућа пажња посвећена је прегледу досадашњих истраживања номинализације и декомпоновања предиката, којима је посебну пажњу посветио Милорад Радовановић.

Књига Срете Танасића „Из синтаксе и семантике српског језика“ представља вредан приручник за проучаваоце морфологије, синтаксе и семантике српског језика, за студенте србистике и за наставнике основних и средњих школа. Књига је писана пре свега за стручну јавност, али је њен стил такав да је она приступачна и другим заинтересованим читаоцима. У књизи су обрађене теме које нису досад добиле адекватан третман у србистици (пасивна дијатеза, безличне реченице), али и теме о којима је доста писано (синтакса глагола, статус глагола *требати*). Аутор нуди нову перспективу за приступ синтакси глагола и пасивној дијатези, а истраживања су утемељена на релевантној србистичкој и славистичкој, пре свега русистичкој литератури. Посебно се издваја последњи рад у књизи који обухвата преглед најзначајнијих србистичких проучавања од седамдесетих година до данас. Књига представља драгоцен додатак библиотеци свих оних које занима српски језик и који би желели да сазнају више о њему.

*Јелена М. Павловић Јовановић**

Универзитет у Крагујевцу

Филолошко-уметнички факултет

Центар за проучавање језика и књижевности ***

** jelena.pavlovic@filum.kg.ac.rs

*** Овај приказ је настао у оквиру пројекта *Динамика стурктура савременог српског језика* (бр. 178014), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Одлуке Одбора за стандардизацију српског језика

ОДБОР ЗА СТАНДАРДИЗАЦИЈУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Комисија за односе са јавношћу
и решавање неодложних питања
Комисија бр. 7 од 10. јануара 2020. године
Одлука бр. 69

ХОЛАНДИЈА ИЛИ НИЗОЗЕМСКА

Ових дана стигла је вест да једна европска држава мења своје име. Реч је о Холандији, која је одлучила да то име више не користи, него да користи искључиво име Низоземска, које је и до сада у тој земљи било равноправно у употреби. Како Политика (2. јануара 2020) наводи, то ће бити учињено у овој, 2020, години. Неке наше информативне куће су ту одлуку већ почеле да примењују и да речену земљу именују само као Низоземска, што је изазвало и протесте неких грађана. Изнесене су и тврдње да тај назив не припада српском именослову, да је одлика хрватског језичког стандарда. Из Телевизија Србије и из Политике су се обратили Одбору за стандардизацију српског језика с молбом да препоручимо како је исправно поступати у вези с овом променом у именовању државе Холандије/Низоземске.

Мишљење Одбора

Из чињенице да ће се држава која је имала два имена – Холандија и Низоземска – убудуће звати само Низоземска не проистиче обавеза да се у Србији традиционално устаљено име Холандија мора заменити именом Низоземска. Нема потребе да се напушта традиционално, устаљено име у српском језику.

Образложење

1.1. Одлука Холандије да убудуће од два имена користи само једно – Низоземска, а да друго – Холандија – пошаље у историју не

значи обавезу да се и у нашој држави, у српском стандардном језику, из употребе избаци назив Холандија.

1.2. Одлуке ове врсте у некој земљи не морају аутоматски изазвати промене у српском језику, тј. није нужно мењати устаљену језичку праксу. Овим се не чини преседан у нашој култури и језичкој пракси. Тако можемо навести низ примера где не преводимо изворне називе држава: Грчке, Португалије, Костарике, Кине, Јапана, Финске, Албаније итд. Има примера сличних промена и из новијег времена које, такође, нису изазвале промене у нашој језичкој пракси. Тако је држава Либија 1977. увела званични назив „Велика Социјалистичка Народна Арапска Џамахирија“, који је важио до 2013. године. Међутим, тај назив се у нашој језичкој пракси углавном није користио. Недавно је и афричка држава Обала Слоноваче званично променила своје име, а и данас га у нашој штампи можемо прочитати.

1.3. Иста је пракса и са називима градова; не мора се преводити званично име неког града у свету, него се користи име које је устаљено у српском језику. Добро је познат пример града Беча, у коме су се школовали толики наши интелектуалци, а не користимо име како се он на немачком зове (Вин). Или руски град Санкт Петербург већ скоро 30 година носи тај стари назив (уместо комунистичког преименовања Лењинград). Код нас се свуда у јавној употреби, тј. свуда где се српски користи као службени језик, готово редовно употребљава традиционални назив Петроград.

1.4. Према свему наведеном, јасно је да промена која је најављена у Холандији нема никакве последице на именовање те земље у српском језику. Треба, дакле, да се и убудуће користи устаљени назив те државе, а то је управо Холандија.

Председник Одбора
проф. др Срејто Танасић,
дописни члан АНУРС

ОДБОР ЗА СТАНДАРДИЗАЦИЈУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Комисија за односе са јавношћу
и решавање неодложних питања
Комисија бр. 7 од 3. фебруара 2020. године
Одлука бр. 70

ШТА ЈЕ (АКТУЕЛНИ) МОЛЕБАН И СЛУЖЕ ЛИ СЕ ОВИХ ДАНА МОЛЕБНИ ИЛИ МОЛЕБАНИ

Молебан је посебна врста краћег богослужења које садржи молитве „прозбеног“ или „благодарственог“ карактера. Другим речима, на молебнима се Богу, Богородици или некоме од светих можемо или молити за нешто или им захвалити након успешно завршеног дела, путовања и сл. Код Срба је ово прво далеко више у пракси. Једини благодарствени молебан који се редовно служи јесте када се, на Српску нову годину – празник Обрезања Господњег и Светог Василија Великог, обично након литургије, премда понекад и у поноћ када се две године сусрећу – служи како благодарствени молебан за претходну, тако и прозбени за годину која наступа.

Прозбени молебни, који се, дакле, у Српској православној цркви неупоредиво чешће служе поводом разних догађаја или потреба црквено-народног (тј. црквеног и друштвеног), односно јавног, или приватног карактера (полазак на пут, почетак неког дела, освештање воде, природна катастрофа, најезда непријатеља, епидемија, суша, болест и сл.), могу се обављати како у храму, тако и на јавним местима, па и код куће. С обзиром на своју литургијску структуру, молебан је скраћено јутрење.

Какви се молебни последњих недеља, па већ и месеци, служе у Црној Гори? Најпре, коме су упућени? Свештеноначелство Српске православне цркве у Црној Гори одлучило је да то буду молебни Пресветој

Богородици. Служи се, према томе, „Општи молебн Пресветој Богородици“ из Часослова. Овај молебн садржи цео Канон Пресветој Богородици, одломак из Јеванђеља, псалме и на крају молитву Пресветој Богородици.

Повод због чега се служе ови Молебни за очување светиња у Црној Гори, као и другде, у многим градовима у којима живе Срби у матичним земљама и широм света, јесте тзв. „Закон о слободи вероисповести“, дискриминаторски и антиуставни закон, усвојен у Скупштини ове земље 27. децембра 2019. године. Од уобичајених, горенаведених повода због којих у Цркви долази до служења молебна – овај највише одговара „најезди непријатеља“. У историји ће вероватно бити запамћен као посебан, исто као што су јединствене и литије, масовни молитвени ходови њиме изазвани.

У објавама и вестима на српском језику у Црној Гори, Србији, Републици Српској и шире (штампани и други медији) често се сусреће неправилна употреба именице *молебн* у зависним падежима у једнини и у свим падежима у множини. Она је узрокована неправилним изговором у номинативу једнине, који се, осим у обичном разговору, такође може неретко чути код спикера и репортера, тј. у званичном говору. Уместо *молѣбан*, изговара се *молѣбан*, те тако, уместо непостојаног *a* с краја речи, у зависним падежима задржава се *a* (разлог је у дужини затвореног слога која привлачи на себе суседни узлазно интониран акцент у парадигми, по устаљеном обрасцу на почетку или у средини речи – краткоузлазни акцент + дужина : кратак слог + дугоузлазни акцент; **молѣбан* : **молебана*).

Именица мушког рода *молѣбан* по своме далеком пореклу јесте придев који се поименичио још у црквенословенском језику, из којег је преузет (*молѣбнѣ*, в. Григорій Дьяченко, *Полній церковно-славјанскій словарь* (1899; 1993)), с минималним прилагођавањима српском гласовном систему (овоме би одговарао српски облик *молабан*, међутим идеалан српски облик гласи *молбан* < **молбѣн* < *молѣбнѣ*; уп. *Rečnik književnih termina*, s. v. *molban* (Dimitrije Bogdanović)). Пошто је *-a* у последњем слогу непостојано, оно углавном изостаје из промене, по аналогiji с другим таквим именицама. Проф. др Радојица Јовићевић недавно је писао о овој именици, пре свих догађаја који су је вратили у поље јавног интересовања (*Језик данас*, бр. 10 (2017), стр. 7–8), подсетивши на њену формалну блискост с придевом *ѿдобен*, али и *часѿан* итд., а о њој је писала и проф. др Рада Стијовић у Политици (јануар 2020). У црквеном изразу доста је таквих поименичених придева, црквенословенског порекла: *васкрсан*, *боѿородичан*, *ѿројичан*,

мученичан итд. Ипак, због њихове и даље чврсте везе с управном речју синтагме којој су уобичајено припадали, такви придеви у зависним падежима задржавају придевску промену (нпр. *васкрсан* [*ѿроѿар*], *васкрсној* [*ѿроѿара*], *васкрсном* [*ѿроѿару*]...). Поименичени придев *молебан* нарочито се разликује од ових својим инструменталом једнине ((*с*) *васкрсн-им* : (*с*) *молебн-ом*), што сведочи да је његова промена сада потпуно именичка по карактеру – због неопозиве супстантивизације (придевски облик би био (*с*) *молебним*). Ова реч, дакле, уместо да има само промену придева неодређеног вида, што у једнини значи историјско преклапање с типичном именичком променом прве деклинације (изузев у вокативу и инструменталу једнине), а у множини подударане с облицима придева одређеног вида, осим у прозодији (акценти и ритам), сада се првенствено понаша попут других именица мушког рода исте деклинације. Ипак, због нејасног односа с недефинисаном управном речју полазне синтагме нарочито у множини, може се допустити дублетност у множинским падежима: у једином падежу где се именичка и придевска промена за одређени вид крупније морфолошки мимоилазе – у генитиву множине: *мòлѣбãнã* / **мòлѣбнѣх*; у придевској промени постоји и факултативност *-а* у дативу, инструменталу и локативу истога броја, уз присуство дужине у наставцима, опет дублетног карактера. Парадигма, стога, треба у целини да гласи: једнина – *мòлѣбан* (ном.), *мòлѣбна* (ген.), *мòлѣбну* (дат.), *мòлѣбан* (акуз. = ном.), *мòлѣбне* (вок.), (*с*) *мòлѣбнам* (инстр.), (*о*) *мòлѣбну* (лок.); множина – *мòлѣбни* (ном.), *мòлѣбãнã* (**мòлѣбнѣх*, ген.), *мòлѣбнима* (**мòлѣбнѣм(а)*, дат.), *мòлѣбне* (акуз.), *мòлѣбни* (вок.), (*с*) *мòлѣбнима* (**мòлѣбнѣм(а)*, инстр.), (*о*) *мòлѣбнима* (**мòлѣбнѣм(а)*, лок.).

Предлог текста одлуке саставили

гр Ружица Левушкина

гр Викѿор Савић

In memoriam

ПРОФ. ДР ЖИВОЈИН СТАНОЈЧИЋ
(1930 – 3. 8. 2019)

Др Живојин Станојчић, професор Универзитета у Београду, започео је и завршио своју каријеру на Филолошком факултету. По завршетку студија (1957) запослио се на Одсеку за јужнословенске језике, као асистент (1959–1966), доцент (1966–1973), ванредни професор (1973–1980) и редовни професор (од 1980), на Катедри за савремени језик. Изван ове катедре избивао је само кад је гостовао или био лектор српско(хрватско)г језика на иностраним универзитетима. Већ докторском дисертацијом *Језик и стил Ива Андрића* (одбрањена 1965, објављена 1967) Живојин Станојчић се представио као компетентан проучавалац језика књижевног дјела српског нобеловца. Ту је он показао иновативност: поред описа граматике језика савременог српског писца темељито се позабавио и стилем овога писца. Тако он наставља и традицију београдске школе да се занима и том новијом граном лингвистике – стилистиком, коју је у српској академској средини утемељио Богдан Поповић, а затим представљао у њеном тада најзначајнијем лику – у Бајијевој стилистици и другим правцима, Александар Белић. Овом приликом не смијемо изоставити чињеницу да је Ж. Станојчић у овом раду уградио како достигнућа српске славистике, тако и најзначајнија достигнућа у језичким и стилистичким проучавањима свога времена – на западној и источној страни свијета лингвистике. Најкраће речено, кад је посриједи Станојчићев увид у језик Иве Андрића, важна је његова спознаја и тврдња о кретању Андрићевог језика у правцу интелектуализације језичког израза, а кад је посриједи изучавање Андрићевог стила, као кључна могла би бити ријеч *избор*: умјетничким разлозима мотивисан избор између синонимних средстава савременог српског језика или између архаичних и средстава која припадају савременом српском језику.

Послије овог дјела, незаобилазног за осавременавање српске језичке норме, Живојин Станојчић се вратио проучавању језика Лазе К. Лазаревића – писца који је заједно са својом генерацијом у развоју језика утемељио етапу која од Вуковог књижевног језика води ка

развијеном српском вуковском језику на размеђу 19. и 20. вијека. Описао је синтаксу једног од писаца који су подигли српски књижевни језик на ниво изграђеног полифункционалног језика у складу са захтјевима развијене српске културе. То је онај вид књижевног језика који је познат под именом *београдски стил*. Није случајно што је Станојчић тако детаљно, у двије књиге¹, описао синтаксу језика Лазе К. Лазаревића – овај стил се управо карактерише усавршеном реченицом, елегантном – како се једном приликом изразио академик Павле Ивић. Поред многих, ту је и Иво Андрић, такође познат по својој реченици. О значају те етапе у развоју српског књижевног језика говори чињеница да је београдски стил и данас предмет пажње у изучавању српске књижевности и језика.

Поред ових монографија посвећених опису и проучавању савременог српског књижевног језика, његовом развоју и његовим стилским могућностима, Живојин Станојчић је дао немјерљив допринос његовом изучавању и мноштвом других радова које је објавио у свом плодном научном вијеку, дугом близу шест деценија. А о његовом истанчаном ђсјећају за развој српског књижевног језика, праћеном научном компетенцијом, навешћу овом приликом само једно свједочанство. Далеке 1960. године, у часопису *Наш језик* млади асистент Живојин Станојчић објавио је чланак *Делити мишљење и слични изрази*. У том чланку он за ову конструкцију, која је била критикована као страна и непотребна, па и неправилна, тврди и доказује да она не одражава страни утицај, већ је резултат развоја српског књижевног језика. Очито већ тада цијењен као добро образован млади стручњак, он није доживио критику; његов чланак је пропраћен ћутањем, што није мало за младог човјека који се осмјели да мијења језичку норму, са увјерљивом аргументацијом. Двадесетак година касније његово мишљење је потврђено: Милорад Радовановић је овакве конструкције теоријски обрадио, показао да су се у српском језику развиле без утицаја са стране

¹ Поред великог броја радова Живојин Станојчић је објавио и сљедеће књиге: *Језик и стил Ива Андрића (функције синонимских односа)*, Београд: Филолошки факултет, 1967; *Синтакса језика Лазе К. Лазаревића. I. Синтагматски односи*, Библиотека Јужнословенског филолога, н.с., књ. 4, Београд: Институт за српскохрватски језик САНУ, 1973; *Синтакса језика Лазе К. Лазаревића. II. Реченички односи*, Библиотека Јужнословенског филолога, н.с., књ. 5, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1980; *Синтаксичке студије (о вуковској традицији у језику и граматици)*, Никшић: Универзитетска ријеч, 1990; *Из језика прозе Милоша Црњанског*, Београд: Завод за уџбенике, 2008.

и да представљају једну од језичких универзалија. Од тада оне добијају мјесто и у српским граматикама.

Поред личног доприноса изучавању савременог српског језика и осавремењавању његових норми и доприноса изграђивању језичке културе видно је мјесто Живојина Станојчића у уређивању часописа и зборника. Поред других, изузетно значајан допринос у том погледу дао је професор Станојчић као сарадник *Нашег језика*, часописа за српски књижевни језик и језичку културу – више од пола вијека – од 1960, и као члан Уредништва, опет више од пола вијека: секретар Уређивачког одбора од годишта XVI (1967), а члан Редакције је од годишта XXI/3 (1975). У овом часопису је објавио око 25 радова посвећених савременом српском језику и његовој норми и рецензирао на десетине прилога за тај часопис. Као сада већ дугогодишњи члан Уредништва, а посљедњу деценију уредник овог часописа, могу свједочити о његовој великој оданости и ангажовању без остатка у уређивању овог часописа све до посљедње године живота.

Као један од водећих српских стручњака за савремени српски језик који има одличан увид у токове развоја савременог српског стандардног језика, професор Станојчић је био дио тима на пројекту *Српски језик на крају века (Савремене ѝромене у српском језику /1945–1995/*; ред. Милорад Радовановић),² који је рађен у оквиру свесловенског пројекта *Савремене ѝромене у словенским језицима (1945–1995)* у организацији Међународног комитета слависта и Пољске академије наука за 12. међународни конгрес слависта у Кракову 1998. У оквиру тог пројекта он је обрадио једну од најзахтјевнијих тема – *Морфологија, синџакса и фразеологија* (111–141).

Овдје само у виду напомене скрећем пажњу на Станојчићеве заслуге у раду Међународног славистичког центра при Филолошком факултету, у коме је био ангажован од оснивања и чији је био и руководилац у једном мандату (1986–1987), затим као дугогодишњи члан Савјета и једно вријеме његов предсједник. Био је члан и једно вријеме предсједник Друштва за српски језик и књижевност Србије. Треба истаћи и да је професор Станојчић био међу оснивачима Одбора за стандардизацију српског језика, његов члан до смрти, као и предсједник Одборове Комисије за морфологију и творбу речи, активно учествујући у раду овог највишег стручног тијела.

Своја вишедценијска проучавања савременог српског језика и резултате српске науке о језику уградио је Живојин Станојчић у средњошколску граматику коју је објавио заједно са својим колегом

² Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник, 1996.

Љубомиром Поповићем. Из ње је више од тридесет генерација младих у средњој школи учило савремени српски језик и његову норму и стицало темеље за изграђивање своје језичке културе. Служила је и као увод студентима српског језика на неким факултетима. Прије десет година (2010) објавио је и самостално граматику средњошколског нивоа код познатог издавача Креативни центар – *Грамаџика српског књижевног језика*.

Овај нужно кратак осврт на дјело професора Живојина Станојчића говори о његовим несумњиво великим резултатима од трајног значаја у проучавању савременог српског језика и значајном доприносу осавремењавању српске језичке норме и изграђивању језичке културе. Зато му је с пуно разлога за све те заслуге Матица српска постхумно одала признање додјелом *Повеље за неговање српске језичке културе*, 23. јуна 2020. године.

Срећко З. Танасић

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ
ОСНОВАН 1947. ГОДИНЕ

Бави се изучавањем српског језика у оквиру шест одсека.

1. У *Одсеку за лингвистичка исцраживања савременог српског језика и израду Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* обављају се послови на једном од најважнијих и најобимнијих дугорочних пројеката српске науке и културе – *Речнику САНУ*. Ово капитално дело имаће, када буде завршено, око 35 томова великог формата, са преко 450.000 речи из књижевног језика и народних говора. До сада је изашао 21 том.

2. У *Српословенистичком одсеку* проучава се и представља старо српско писано наслеђе и сакупља и обрађује лексика из српских средњовековних текстова за израду *Речника црквенословенског језика српске редакције*.

3. У *Етимолошком одсеку* проучава се порекло и историјат речи српског језика, посведочених од почетака његове писане историје, и израђују се тезаурусни *Етимолошки речник српског језика* и сажети *Приручни етимолошки речник српског језика*, ограничен на основни лексички фонд.

4. У *Дијалектолошком одсеку* израђује се *Српски дијалектолошки атлас* и сарађује се на међународним лингвистичким атласима; српски народни говори истражују се на свим језичким нивоима, а осим израде појединачних дијалекатских речника припрема се и целовити *Српски дијалекатски речник*.

5. У *Одсеку за стандардни језик* проучава се савремени српски језик у укупности његових структура и функција на свим језичким нивоима, као и у њиховој узајамној повезаности, с циљем да он буде што боље описан и стандардизован сагласно принципима савремене теорије и праксе језичке стандардизације.

6. У *Одсеку за дигитализацију* ради се на дигитализацији језичких ресурса српског језика и изради дигиталне истраживачке инфраструктуре.

Институт издаје часописе:

Српски дијалектолошки зборник (1905; са САНУ), у којем се објављују резултати испитивања српских народних говора,

Јужнословенски филолог (1913; са САНУ), у којем се објављују научни радови из филологије и лингвистике српског језика и других словенских језика,

Наш језик (1932; н. с. 1949), у којем се објављују радови из области савременог српског језика, његове књижевне норме и језичке културе,

Лингвистичке актуелности (2000), у којем се у електронској форми доносе подаци о најновијим токовима у науци о језику у виду приказа, осврта, хроника, аутореферата о докторским тезама и сл.

Посебне едиције Института су *Библиотека Јужнословенског филолога* (1928; н. с. 1970), *Монографије* (2004) и *Српословенско и српско наслеђе* (2014).

Издања се могу набавити непосредно од Института, претплатом.

Издавач: Институт за српски језик САНУ
Кнез Михаилова 36, тел. 011/2181-383, 2635-590, факс 2183-175
ел. пошта: isj@isj.sanu.ac.rs, nasjzikisjsanu@gmail.com

Компјутерска припрема за штампу: Давор Палчић (palcic@EUnet.rs)

Штампа: Службени гласник, Београд

Наш Језик

ИЗДАЈЕ

ЛИНГВИСТИЧКО ДРУШТВО у БЕОГРАДУ

УРЕЂУЈЕ

Година I Свеска 1

БЕОГРАД

1932